

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **1** > 2024

JOSJE DEN RIDDER, LEONARD VAN 'T HUL EN JORIS BROERE

	Belangrijkste bevindingen eerste bericht 2024	3
	Ten geleide	5
1	De stemming in Nederland	6
	Kernpunten	6
	Inleiding	7
	Wat verwachten Nederlanders van een nieuw kabinet?	7
	Verkiezingen en houdingen over politiek en democratie	13
	De stemming in de (na)zomer	19
	Slot: verkiezingen, formatie en de publieke stemming	26
2	Oordelen over het eigen leven en het land als geheel	28
	Kernpunten	28
	Inleiding: 'met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'	29
	Stap 1: nog steeds positiever over het eigen leven dan over het land en de politiek	31
	Stap 2: voorbij 'tevreden over het eigen leven'	32
	Stap 3: voorbij 'ontevreden over het land als geheel'	37
	Stap 4: het verschil tussen oordelen over het eigen leven en het land	41
	Stap 5: wat oordelen over het eigen leven en het land met elkaar te maken hebben	47
	Slot: een goed verklaarbaar verschil in oordelen	51
	Verantwoording	55
	Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven	55
	Onderzoek voor het eerste bericht van 2024	55
	Literatuur	57

Belangrijkste bevindingen eerste bericht 2024

In dit COB-bericht bekijken we de houdingen over de politiek na de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 en peilen we de stemming in Nederland ([hoofdstuk 1](#)). Daarnaast onderzoeken we de steeds terugkerende bevinding dat mensen positiever oordelen over hun eigen leven dan over het land als geheel ([hoofdstuk 2](#)). Dat doen we met gegevens uit de enquête Nederland in Beeld (tot en met oktober 2023) en aanvullend onderzoek in december 2023 en januari 2024.

Verwachtingen van een nieuw kabinet: los problemen op, eerst immigratie en inkomen

In december 2023 verlangen burgers van een nieuw kabinet dat het rust brengt en langlopende problemen (eindelijk) oplost. Mensen noemen immigratie en inkomen het vaakst als inhoudelijke prioriteiten, gevolgd door de woningmarkt, klimaat en gezondheidszorg. Het thema immigratie staat in december hoger op de publieke agenda dan in augustus.

[Zie p. 7](#)

In aanloop naar verkiezingen steeg het vertrouwen in de politiek, maar onvrede overheerst

In het voorjaar van 2023 gaf 42% een 6 of hoger voor vertrouwen in de regering, in de (na)zomer van 2023 was dat 47%. Ook ander onderzoek laat zien dat het politiek vertrouwen rond de verkiezingen iets is gestegen, onder meer onder PVV-kiezers. De zorgen over het probleemoplossend vermogen van de politiek en de intenties van politici blijven echter overheersen. In vergelijking met de zomer zijn er na de verkiezingen meer zorgen over de onderlinge samenwerking tussen partijen, de formatie en de verkiezingsuitslag. Sommige mensen zijn bang dat de PVV als winnaar van de verkiezingen niet mee zal doen aan een nieuw kabinet; anderen maken zich zorgen over de opkomst van in hun ogen niet-democratische partijen.

[Zie p. 13](#)

Mensen blijven meer tevreden over hun eigen leven dan over het land als geheel

Uit onderzoek blijkt keer op keer dat mensen tevredener zijn over hun eigen leven dan over het land als geheel. Gemiddeld krijgt het eigen leven een hoger cijfer (7,7) dan de samenleving (6,2) en de politiek (4,9). 67% van de Nederlanders is optimistisch over de richting waarin hun leven zich ontwikkelt, over de richting van het land is 12% optimistisch. Het verschil in oordelen over het eigen leven en het land als geheel is geen nieuw of typisch Nederlands verschijnsel. Het doet zich ook voor in andere Europese landen en de Verenigde Staten.

De bevinding dat mensen tevredener zijn over hun eigen leven dan over het land als geheel, roept vragen op. Waarom is deze kloof in evaluaties er? Geldt het voor iedereen? En: staan oordelen over het eigen leven en over het land als geheel dan helemaal los van elkaar, of is er een verband?

[Zie p. 28](#)

Achter de simplificatie: een 8 is het streefcijfer en verschillen in evaluaties

Om die vragen te beantwoorden, kijken we eerst wat er schuilgaat achter de gemiddelde tevredenheid met het eigen leven en onvrede over het land als geheel. We zien dat mensen die het eigen leven of het land een 6 geven, dat cijfer vooral motiveren door te vertellen wat er niet goed gaat. Een 6 blijkt geen teken van tevredenheid. Voor de meeste mensen is een 8 het streefcijfer. Daarnaast zien we dat niet iedereen in gelijke mate vindt dat het goed gaat in het eigen leven. Ook de mate waarin mensen bezorgd zijn over het land als geheel verschilt. Daarnaast zijn mensen negatiever over de politiek dan over de Nederlandse samenleving.

[Zie p. 32](#)

De evaluatiekloof: oordelen over het eigen leven en het land gaan over verschillende dingen

De verklaring voor het verschil in oordelen over het eigen leven en het land als geheel wordt in de literatuur gezocht in de neiging om positief te zijn over het eigen leven en negatief over het collectief. Dat laatste zou komen omdat mensen hun oordelen over het land als geheel vooral baseren op wat ze in de media zien, en daarin ligt de nadruk op negatief nieuws. In kwalitatief onderzoek zien we ondersteuning voor dit idee. We zien dat er een sterke sociale norm is om positief te praten over het eigen leven. In het praten over het land bestaat er een andere norm. Daar wordt positief zijn eerder opgevat als een teken dat iemand de echte problemen niet ziet of niet wil zien. Mensen geven zelf aan dat hun zorgen over het land als geheel vaak gaan over anderen of over de toekomst.

[Zie p. 40](#)

Oordelen over het eigen leven en de samenleving hangen met elkaar samen

Het niveauverschil in oordelen over het eigen leven en het land als geheel betekent niet dat ze niets met elkaar te maken hebben. Mensen geven zelf aan dat ze hun oordelen over de politiek en de richting van het land mede baseren op eigen ervaringen. Als mensen over het land als geheel praten, blijken eigen ervaringen en wat ze in de media zien soms door elkaar heen te lopen. Oordelen over het land als geheel kunnen ook verband houden met gevoelens van machteloosheid of onrechtvaardigheid die mensen in het eigen leven ervaren.

[Zie p. 45](#)

Zet zorgen over het land niet te snel weg als geklaag

Dat mensen tevredener zijn over het eigen leven dan over het land als geheel, is dus het gevolg van psychologische mechanismen, sociale normen en de manier waarop mensen zich (via de media) een oordeel vormen over zichzelf en het collectief. De vraag is of de onvrede over het land niet vooral geklaag van verder gelukkige mensen is. Hoewel respondenten in enquêtes en focusgroepen ook zelf over die klaagcultuur beginnen, vinden de meesten dat verwijt niet terecht. Ook in een welvarend land als Nederland zijn er reële zorgen, zo stellen mensen: over de toekomst, over anderen, en voor sommigen ook over het eigen leven.

[Zie p. 50](#)

Ten geleide

Dit is het 59e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. In het [eerste hoofdstuk](#) bekijken we de stemming over politieke en maatschappelijke kwesties. We beginnen met wat mensen verwachten van een nieuw kabinet en hun houding tegenover de politiek. Dat doen we met data die deels voor en deels na de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 zijn verzameld. Vervolgens kijken we met de uitkomsten van de enquête Nederland in Beeld breder naar de publieke opinie in de periode na de val van het kabinet-Rutte IV tot aan de fase van de campagne. In het [tweede hoofdstuk](#) staan we stil bij een steeds terugkerende conclusie uit opinieonderzoek: burgers blijken stevast tevredener over hun eigen leven dan over de samenleving als geheel. In 2004 vatte het SCP die conclusie samen als ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’. In dit hoofdstuk gaan we terug naar de gegevens achter die samenvatting om te laten zien welke nuances erachter schuilgaan. Ook gaan we in op de redenen waarom deze oordelen zo van elkaar verschillen en toch met elkaar samenhangen.

Met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven proberen we inzicht te bieden in wat mensen denken en voelen over bepaalde onderwerpen. Het gaat hier om opvattingen en percepties van burgers. Als onderzoekers doen we geen uitspraken over het waarheidsgehalte van deze percepties. We rapporteren over subjectieve uitkomsten afkomstig uit enquêtevragen, open antwoorden en focusgroepen om beter te leren begrijpen wat mensen vinden en waarom. Onderzoek naar ontwikkelingen van objectieve scores en omstandigheden in Nederland vallen buiten het domein van dit onderzoek.

Veldwerk in het najaar van 2023, december 2023 en januari 2024

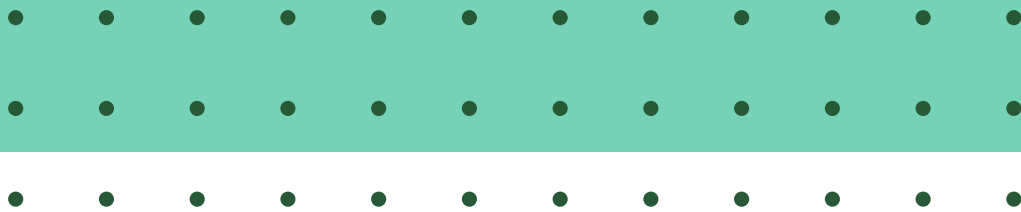
Het COB is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Voor het COB maken we gebruik van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB), waarin we met gesloten en enkele open vragen de publieke opinie het hele jaar volgen. In dit COB-bericht staat de laatste NIB-meting centraal, waarvoor de gegevens zijn verzameld van juli tot en met oktober 2023. Als aanvulling op dit onderzoek hebben we in december 2023 een vragenlijst afgenomen in het LISS-panel met enkele gesloten en veel open vragen. Daarnaast hielden we in januari 2024 vier focusgroepen, twee in Amsterdam en twee in Heerenveen. Voor het [tweede hoofdstuk](#) maken we daarnaast gebruik van vier focusgroepen die in september 2023 gehouden zijn (twee in Rotterdam en twee in Venlo). In de [Verantwoording](#) achterin staat meer informatie over al deze onderzoeken.

In de veldwerkperiode van de laatste meting van de NIB-enquête van juli tot en met oktober 2023 was er in het nieuws veel aandacht voor de val van het kabinet-Rutte IV (op 7 juli 2023), de oprichting van de nieuwe partij van Pieter Omtzigt (NSC), de verkiezingscampagne en de oorlog in Gaza, Israël (vanaf 7 oktober). De Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 vonden buiten de veldwerkperiode van het NIB-onderzoek plaats, maar vóór het veldwerk in het LISS-panel en de focusgroepen. Tijdens dat veldwerk spraken PVV, VVD, BBB en NSC over de formatie van een nieuw kabinet.

In dit COB-bericht noemen we omwille van de leesbaarheid percentages. Het is belangrijk om te bedenken dat die percentages schattingen zijn op basis van representatief steekproefonderzoek onder 2624 (NIB) en 1289 (LISS) Nederlanders, en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen. Naast de beschrijving en duiding van de uitkomsten van enquêtes laten we respondenten zelf aan het woord. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, dan geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Als we citeren uit de focusgroepen, zetten we erbij uit welke focusgroep het citaat afkomstig is.

01

De stemming in Nederland

Kernpunten

Burgers verwachten dat een nieuw kabinet problemen oplost, vooral op het gebied van immigratie en inkomen. In december 2023 verwachten burgers van een nieuw kabinet dat het rust brengt en langlopende problemen (eindelijk) oplost. Immigratie en inkomen worden het vaakst genoemd als inhoudelijke prioriteiten, gevolgd door de woningmarkt, klimaat en gezondheidszorg. In vergelijking met augustus 2023 wordt immigratie vaker genoemd als prioriteit.

Mensen zijn iets minder negatief over politiek. Vanaf augustus daalt het aandeel dat een onvoldoende geeft voor politieke instituties. In het voorjaar van 2023 gaf 58% een onvoldoende voor de regering, in de (na)zomer van 2023 was dat 53%. Ook ander onderzoek laat zien dat het vertrouwen rond de verkiezingen iets is gestegen, onder meer onder PVV-kiezers.

De onvrede over de politiek blijft overheersen.

De zorgen over het probleemoplossend vermogen van de politiek en de intenties van politici blijven echter overheersen. In vergelijking met augustus zijn er in de winter van 2023/2024 meer zorgen over de onderlinge samenwerking tussen partijen, de formatie en de uitslag van de verkiezingen. Sommigen zijn bang dat de PVV als winnaar van de verkiezingen niet mee zal doen aan een nieuw kabinet; anderen maken zich zorgen over de winst van in hun ogen niet-democratische partijen.

Het maatschappelijk pessimisme is groot. Anders dan het politiek vertrouwen wordt de stemming over het land als geheel in de aanloop naar de verkiezingen niet positiever. 60% vindt het de verkeerde kant opgaan en dat is meer dan in het voorjaar van 2023 (51%).

Inleiding

In dit hoofdstuk bekijken we de ontwikkelingen in de stemming over politiek en maatschappij. In het eerste deel van het hoofdstuk onderzoeken we wat burgers verwachten van een nieuw kabinet en kijken we in hoeverre de politieke gebeurtenissen van de zomer en het najaar van 2023 (de val van het kabinet, de campagne, de verkiezingen) hebben gezorgd voor veranderingen in het vertrouwen in de politiek. Dat vertrouwen was tot aan de val van het kabinet-Rutte IV laag in vergelijking met eerder (zie COB 2023³). In het tweede deel van dit hoofdstuk bekijken we de ontwikkelingen in de (economische) stemming, de belangrijkste zorgen en het institutioneel en sociaal vertrouwen. Dat doen we met gegevens uit de enquête Nederland in Beeld (tot en met oktober 2023) en aanvullend onderzoek in december 2023 en januari 2024.

Wat verwachten Nederlanders van een nieuw kabinet?

Terwijl het stof van de verkiezingen neerdaalde en de formatie in volle gang was, vroegen we mensen in december 2023 om in hun eigen woorden op te schrijven wat zij verwachten van een nieuw kabinet en wat zij een nieuwe kabinetsploeg zouden willen meegeven. We deden dit eerder ook al eens, in augustus, kort na de val van het kabinet-Rutte IV.

Immigratie na de verkiezingen vaker genoemd dan in de zomer van 2023

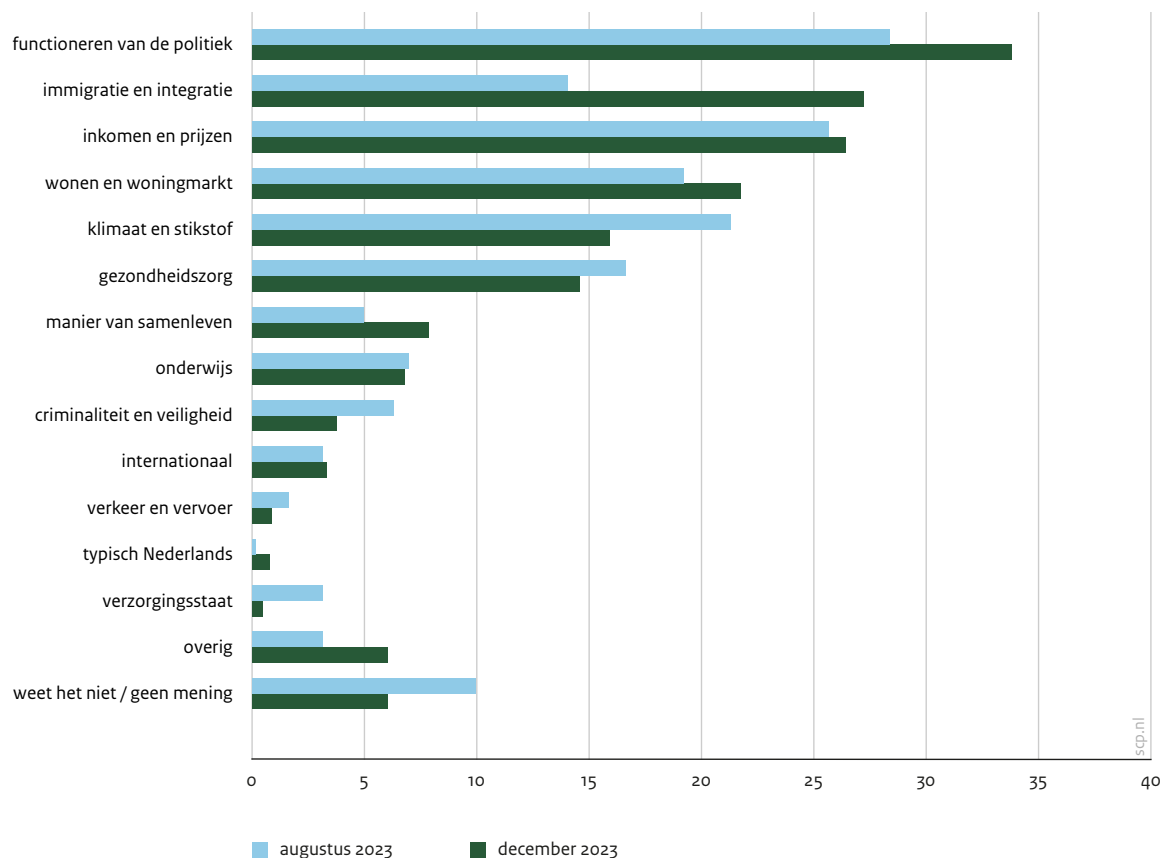
Net als in augustus worden aanbevelingen over de politiek en het bestuur zelf het meest genoemd (zie [figuur 1.1](#)). Kijken we naar de beleidsterreinen waaraan een nieuw kabinet iets moet doen, dan zien we in vergelijking met augustus een verschuiving: het thema immigratie wordt in december veel vaker genoemd dan in augustus. Immigratie was in augustus 2023 ook al een veelgenoemd thema. Het onderwerp was de aanleiding voor de val van het kabinet-Rutte IV,¹ kreeg in de loop van de campagne steeds meer aandacht en stond centraal in de duiding van de winst van de PVV op 23 november.² Het thema inkomen en prijzen was in augustus al belangrijk en blijft dat. Andere veelgenoemde thema's zijn net als in augustus wonen, klimaat en zorg. Mensen noemen het thema klimaat in december minder vaak dan in augustus.

Het belang van het thema politiek en bestuur wordt breed gedeeld; dit thema wordt door aanhangers van alle partijen vaak genoemd. Ook thema's als inkomen en prijzen, de woningmarkt en gezondheidszorg worden door aanhangers van alle partijen genoemd. Kiezers verschillen van mening over de prioriteit die immigratie en klimaat zouden moeten krijgen. Immigratie is onder PVV-kiezers verreweg het meestgenoemde thema voor een nieuw kabinet. Ook aanhangers van VVD, NSC en BBB noemen dit thema vaker dan aanhangers van andere partijen. Klimaat is vooral een prioriteit voor aanhangers van GroenLinks-PvdA, D66, PvdD en Volt; kiezers van andere partijen noemen dit thema veel minder vaak. Onder aanhangers van GroenLinks-PvdA en PvdD is klimaat de meest genoemde prioriteit.

¹ Het kabinet viel omdat de coalitiepartijen het niet eens konden worden over een pakket maatregelen om de asielinstroom te beperken.

² Zie bijvoorbeeld het artikel van De Haan (2023).

Figuur 1.1 Verwachtingen van een nieuw kabinet, bevolking van 18+, augustus en december 2023 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'Wat vindt u de belangrijkste taak voor een nieuw kabinet? Op welk probleem of welke doelstelling zou het zich vooral moeten richten? Kortom: wat zou u een nieuw kabinet mee willen geven?' Deze vraag is voorgelegd aan de helft van de steekproef. Deze mensen werden willekeurig geselecteerd. In augustus gaven 663 respondenten antwoord, in december 666 respondenten. Die antwoorden zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat een thema noemt. Omdat mensen meer dan één thema noemen, telt het aantal genoemde thema's op tot meer dan 100%.

Bron: COB/LISS augustus en december 2023

Oproep aan een nieuw kabinet: breng rust, wees duidelijk en geef het goede voorbeeld

Twee maanden na de verkiezingen, in januari 2024, wijzen de deelnemers van de focusgroepen vooral naar de landelijke politiek en een nieuw kabinet om problemen op te lossen, maar hebben ze er tegelijkertijd weinig vertrouwen in dat dit gaat gebeuren. Uit de open antwoorden in de enquête die we na de verkiezingen hielden, valt op dat de reacties veel frustraties en ongeduld bevatten, meer dan bijvoorbeeld hoop of berusting. Datzelfde beeld zagen we in de zomer (Geurkink et al. 2023).

Ook na de verkiezingen hebben mensen het gevoel dat de diagnose over wat urgent en belangrijk is inmiddels wel duidelijk had moeten zijn voor politici. Ze vragen zich af wanneer er 'eindelijk' iets gaat gebeuren aan de grote problemen en crises die zij zien. Het is, zo stellen sommigen, hoog tijd dat de uiteenlopende crises daadwerkelijk worden aangepakt of dat mensen op zijn minst duidelijkheid krijgen over wat er wel of niet gaat gebeuren op het gebied van klimaat, stikstof, asiel, wonen, de afhandeling van het toeslagenschandaal en de versterkingsoperatie in Groningen:

‘Probeer [een beslissing te nemen over] de problemen waar we nu al twee jaar over bezig zijn [...] en niet nog eens twee jaar door kibbelen erover.’ (man, 36 jaar, mbo)

‘Eindelijk daadwerkelijk iets ter verbetering van het milieu doen, bijvoorbeeld ervoor zorgen dat boeren duidelijkheid krijgen. Hierbij ook doorzetten en het gedaan krijgen. Samenhang in de maatschappij verhogen, luisteren naar alle bevolkingsgroepen. Actief deelnemen aan besluiten in Europa, geen geitenpaadjes.’ (vrouw, 71 jaar, wo)

‘Los eerst de oude problemen eens op. Onder andere de toeslagenellende.’ (vrouw, 54 jaar, mbo)

‘Zorg voor [een] langetermijnstrategie en beslissingen zonder telkens van een ingezette koers af te wijken. Wees praktisch en pragmatisch.’ (vrouw, 52 jaar, wo)

‘De crisissen oplossen. Klimaat, asiel, stikstof, huizen. Te veel crisissen en er moet actie komen.’ (vrouw, 26 jaar, wo)

Al met al hopen mensen dat een nieuw kabinet een langetermijnvisie ontwikkelt, daar duidelijk over is en goed gaat samenwerken om de beleidsagenda vervolgens uit te voeren. Deze wens leeft breed en zien we terug ongeacht leeftijd, opleidingsachtergrond of stemvoorkeur.

Naast de wens van een langetermijnvisie en de aanpak van slepende maatschappelijke problemen lezen we in reacties de wens tot ‘rust’ en ‘stabiliteit’, en in het verlengde daarvan een herstel van vertrouwen. Een deel van de mensen benoemt daarbij bovendien hoe die wens vervuld kan worden, namelijk door betere samenwerking, het overbruggen van meningsverschillen en door minder politieke spelletjes te spelen:

‘Stabiliteit en er zijn voor elke Nederlander.’ (man, 37 jaar, vmbo)

‘Probeer het vertrouwen van de bevolking terug te winnen door eerlijk en integer te zijn en de regie te nemen op terreinen waarop neoliberal beleid te ver is doorgeschoten.’ (man, 66 jaar, wo)

‘Herstel vertrouwen en stop met elkaar de maat nemen. Werk samen aan de grote problemen van immigratie en woningnood.’ (man, 79 jaar, hbo)

Mensen maken zich ook zorgen over het gedrag van politici dat volgens sommigen oneerlijk of niet respectvol is of normvervaging en polarisatie in de hand werkt. Mensen spreken politici aan op hun voorbeeldfunctie:

‘Normen en waarden en als je zegt dat je een rechtsstaat bent het ook uitvoeren. [M]inder mensen met het Mark-probleem, dat wil zeggen: een slecht geheugen als dat dan goed uitkomt, of geen herinnering hebben als het uitkomt.’ (man, 46 jaar, mbo)

‘Het aankaarten van ontevredenheid in de samenleving met daarin besloten een antwoord op extreemrechts als schijnbare oplossing voor deze problemen: men moet verbinden.’ (man, 27 jaar, wo)

Tijdens het veldwerk van het kwalitatieve onderzoek, in december 2023 en januari 2024, voerden politici van PVV, VVD, NSC en BBB formatiegesprekken. Een van de doelen van die gesprekken was te onderzoeken of de partijen het eens konden worden over ‘een gezamenlijke basislijn voor het waarborgen van de Grondwet, de grondrechten en de democratische rechtsstaat’ (Tweede Kamer, 14 december 2023). Deze gesprekken over de Grondwet leidden bij een deel van de respondenten in de enquête en de focusgroepen tot de opmerking dat de rechtsstaat te allen tijde beschermd moet worden. Veel deelnemers in de

focusgroepen vinden gesprekken hierover onnodig. Bij sommigen lijkt die opvatting voort te komen uit ongerustheid en boosheid (aan de Grondwet mag niet getornd worden, het is zorgwekkend dat het blijkbaar nodig is om hierover te praten). Anderen veronderstellen dat het zo'n vaart niet zal lopen (ze gaan de Grondwet toch niet aanpassen, dus gesprekken erover zijn een onnodige tussenstap):

A: 'Ik vind het terecht dat daar zorgen over zijn. Dat moet ook gewoon transparant zijn en daar heb je het weer. Er gebeurt heel veel in kamertjes en er wordt nu dan gepraat over het aantasten van de Grondwet. Nou, maar wat dan precies en hoe dan precies. Het wordt weer in een klein gedeelte, alleen maar met [vier] partijen. [...] Dat maakt me soms ook gewoon heel erg boos, dat er nu een paar partijen zijn die dan gaan praten over het aantasten van de Grondwet. Dat moet denk ik niet zomaar kunnen.'

(Heerenveen, groep hbo/wo)

B: 'Ja, en wat is de consequentie vervolgens?'

C: 'Wat is nou eigenlijk het onderwerp van gesprek, want het gaat over de Grondwet die vaststaat. Wilders moet tekenen op het moment dat [hij] het kabinet ingaat [...] tekenen dat hij zich houdt aan de Grondwet. Wat is nu eigenlijk het doel van het gesprek?'

A: 'Dat is dus niet duidelijk, niet transparant.'

B: 'Ze zijn allemaal gesprekken aan het voeren en wat is de consequentie? Nou als er een consequentie is, gaat er veel tijd verloren die we best in andere misschien nuttige gesprekken hadden kunnen steken. Dan denk ik: "wat zijn we nou aan het doen?"'

Al met al zien we dat mensen een duidelijke prioriteitenlijst hebben. We zagen daarbij dat hun wensen over het functioneren van de politiek behoorlijk hetzelfde zijn: de wens voor een stabiel landsbestuur dat goed samenwerkt en de problemen oplost. Voor andere prioriteiten, zo zullen we hieronder zien, lopen de inhoudelijke meningen behoorlijk uiteen.

Immigratie: vaak gepleit voor minder instroom, soms voor goede opvang

Immigratie is de meest genoemde inhoudelijke prioriteit voor een nieuw kabinet. Als we dit onderwerp nader bekijken, dan zien we in de focusgroepen en open antwoorden grofweg twee opvattingen, die ook nog door elkaar heen lopen. De ene opvatting, die dominant is in onze dataverzameling, luidt dat de instroom van vluchtelingen, asielzoekers en economische migranten problematisch is en moet worden teruggedrongen. Mensen praten hier veelal over in termen van 'asielprobleem', 'migratieprobleem' en bestempelen de 'vluchtelingenstroom' als 'problematisch'. De term arbeidsmigranten valt nauwelijks. Wanneer mensen beleidsaanbevelingen doen, gaan die vooral over het 'beteugelen' van de immigratie. We zien hier ook de gedachte terugkeren dat het gebrek aan woningen vooral te wijten is aan de toegenomen vraag van statushouders en migranten. We constateerden eerder al dat veel mensen migratie en de woningmarkt aan elkaar koppelen (COB 2023|1: 22). Ook zien we hier vaker dat mensen het gevoel hebben dat aandacht voor immigranten de aandacht afleidt van oplossingen voor 'echte' Nederlanders die kampen met armoede en prijsstijgingen.

De tweede opvatting, die in veel mindere mate aanwezig is, richt zich vooral op de wens voor een 'menselijke maat' in het opvangbeleid. Mensen hekelen de situaties in de azc's (op het moment van data verzamelen was er veel aandacht voor de overvolle opvang in Ter Apel) en benadrukken de noodzaak van een 'humane asielopvang' of 'goede huisvesting' voor vluchtelingen. Waar de mensen die de eerste opvatting zijn toegedaan vooral beleidsaanbevelingen doen in termen van een immigratiestop, zijn mensen hier meer bezig met de opvang en het welzijn van vluchtelingen in Nederland zelf, en met de onmogelijkheid ('gebrek aan kansen') voor asielzoekers om een leven op te bouwen. We zien dat vooral aanhangers van GroenLinks-PvdA, D66, SP en Partij voor de Dieren de tweede opvatting zijn toegedaan, en aanhangers van de PVV, VVD, NSC en confessionele partijen vooral de eerste.

Hoewel beide opvattingen duidelijk van elkaar verschillen, zowel in wat het op te lossen probleem is als in de termen waarin mensen zich uitdrukken, zien we ook combinaties van zorgen.

‘Het asielbeleid in Nederland is erg slecht [op] orde. Het duurt veel te lang voordat mensen weten waar ze aan toe zijn en moeten buiten in de kou slapen. Tevens vind ik dat er strenger opgetreden moet worden op asielzoekers die zich misdragen middels verkrachting, uitbuiting, diefstal, etc. Deze mensen moet de deur gewezen worden!’ (vrouw, 40 jaar, mbo)

‘De toevoer van asielzoekers verminderen. Alleen echte vluchtelingen opnemen, geen gelukszoekers. Maar dan ook goede begeleiding van deze mensen, zodat zij zo snel mogelijk aan het maatschappelijk leven kunnen deelnemen.’ (vrouw, 76 jaar, vmbo)

Wat mensen willen dat een nieuw kabinet kiest, hangt af van hun opvattingen over de kwestie en waar voor hen de kern van het probleem zit. Mensen die vinden dat er te veel immigranten komen, hopen dat het kabinet de instroom van immigranten vermindert, in de verwachting dat dit zal bijdragen aan het oplossen van problemen op de woningmarkt en er geld overblijft voor zorg en armoedebestrijding. Mensen die zich zorgen maken over de overvolle opvang, pleiten soms voor het verminderen van immigranten (vooral economische vluchtelingen) zodat er plek is voor diegenen die vluchten voor oorlog en onderdrukking en soms voor het verbeteren van de opvang en integratie van vluchtelingen.³

Inkomen: armoede bestrijden en inkomensverschillen verkleinen

Mensen die het kabinet aanraden met het thema ‘inkomen en prijzen’ aan de slag te gaan, maken zich vooral zorgen over de prijsstijgingen (inflatie) en de groeiende armoede. Naast kritiek op (‘neoliberale’) marktwerking of de belastingdruk, zien we in december 2023 vaker termen als ‘bestaanszekerheid’ en ‘leefbaarheid’ terugkeren, een residu van één van de belangrijke verkiezingsthema’s. Mensen hopen dat een nieuw kabinet iets doet aan de gestegen prijzen, de hoge kosten van het levensonderhoud en de financiële positie van mensen met lage inkomens verbetert.

Zoals we ook in eerdere COB-berichten zagen, lijkt het erop dat veel geënquêteerden zelf geen grote financiële problemen hebben, maar dat zij zich zorgen maken over de inkomenspositie van anderen (Geurkink et al. 2023: 15-16). Ook in de focusgroepen van september 2023 en januari 2024 zien we dat iedereen de ervaring heeft dat de prijzen stijgen, maar dat mensen hun bezorgdheid vooral uitspreken over de positie van anderen. Dat sluit aan bij de bevinding dat de tevredenheid met de eigen financiële situatie relatief groot is en niet daalt, en verreweg de meeste mensen hierin geen verslechtering verwachten (zie tabel 1.2 verderop).

‘Een betere levensstandaard voor de minderbedeelden.’ (vrouw, 56 jaar, mbo)

‘Dat er meer rekening wordt gehouden met de mensen die net boven het minimum leven en geen recht hebben op toeslagen. Minder potjes, meer inkomsten.’ (vrouw, 60 jaar, havo/vwo)

‘De bestaanszekerheid voor met name mensen aan de onderkant van de samenleving. En graag: bouwen, bouwen, bouwen!’ (man, 72 jaar, wo)

³ Zie Coenders en Dagevos (2024) voor een uitgebreide analyse van de Nederlandse publieke opinie over asiel en immigratie, ook in relatie tot de beleidskeuzes die een nieuw kabinet zou kunnen maken.

Woningmarkt: meer betaalbare en passende woningen, vooral voor starters en ouderen

Bovenstaand citaat van een 72-jarige man brengt ons bij een zorgpunt dat de afgelopen jaren vaker is genoemd als maatschappelijk probleem, namelijk de wooncrisis. Mensen wijzen hier op het ontbreken van woningen voor bijvoorbeeld starters en ouderen, maar ook op de stijging van huren en huizenprijzen. Het bouwen van huizen gericht op specifieke doelgroepen zoals starters en ouderen is iets dat in dit verband vaak wordt geopperd (zie COB 2023¹ voor een uitgebreide analyse van zorgen over de woningmarkt). Zoals gezegd zijn voor veel mensen de woningmarkt en immigratie thema's die met elkaar verbonden zijn.

Klimaat: een rechtvaardige verdeling van klimaatmaatregelen

Het thema klimaat wordt in december minder vaak genoemd dan in augustus. Mensen vragen een nieuw kabinet aandacht te hebben voor het klimaat, of voor een eerlijke verdeling van klimaatmaatregelen, waarbij ook wordt gekeken naar de rol van de industrie en of de transitie voor iedereen betaalbaar is. Ook het oplossen van de stikstofcrisis wordt genoemd als prioriteit. De Kluijzenaar et al. (2024) laten in een uitgebreidere analyse van de publieke opinie over klimaat en energie zien, dat veel Nederlanders zien dat het klimaat verandert door menselijk handelen, maar dat ze verschillend denken over de urgentie van het thema ten opzichte van andere beleidsthema's. Ook in dat onderzoek blijken mensen een rechtvaardige verdeling van klimaatmaatregelen van belang te vinden (vgl. ook WRR 2023a). Ze zien het als taak voor de overheid om voor die rechtvaardigheid te zorgen.

Zorg: goede en betaalbare zorg voor iedereen

Op het gebied van zorg willen mensen een goede en betaalbare medische zorg en ouderenzorg. Voor de deelnemers in de focusgroepen is dit een heel belangrijk thema, enkelen van hen werken in de zorg. Ze hopen dat een nieuw kabinet zorgt voor meer mensen aan het bed. In gesloten vragen over publieke prioriteiten komt de gezondheidszorg vaak naar voren als een breed gedeelde prioriteit (zie o.a. Geurkink et al. 2023). Mensen hechten veel waarde aan een goede en betaalbare medische zorg en ouderenzorg, en houden de overheid verantwoordelijk om daarvoor te zorgen. Uit eerder en ander onderzoek blijkt dat mensen zien dat de zorg voor henzelf steeds duurder wordt, maar het blijkt lastig om met hen van gedachten te wisselen over de grote keuzes die volgens experts nodig zijn om de gezondheidszorg in Nederland betaalbaar te houden (zie ook COB 2019²; Eggink en De Klerk 2024).

Andere prioriteiten dan in 2010 en 2021

Ook bij eerdere verkiezingen vroegen we mensen naar hun verwachtingen van een nieuw kabinet. Ook toen gingen veel verwachtingen over de opstelling van de politiek zelf en hoopten mensen op stabiliteit, goede onderlinge samenwerking en een kabinet dat naar burgers luistert (COB 2010²: 17; COB 2021²: 44-45). Een vergelijking met 2021 laat zien dat Nederland zich na de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 in een heel andere situatie bevindt dan na de verkiezingen in 2021. Toen bevond Nederland zich in het staartje van de coronacrisis en was dat een heel belangrijk thema. Zorgen over klimaat en de woningmarkt waren er toen ook, maar de twee thema's die nu verreweg het meest genoemd worden, immigratie en inkomen, stonden toen veel minder hoog op de agenda van burgers voor een nieuw kabinet.

Het is ook aardig om terug te kijken naar 2010. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni in dat jaar boekte de PVV ook een grote overwinning en in het najaar kwam er een kabinet tot stand met gedoogsteun van de PVV. Na de val van het kabinet-Balkenende IV werden economie, inkomen en een eerlijke verdeling van de gevolgen van de kredietcrisis het meest genoemd als prioriteit; Nederland zat op dat moment nog in de economische crisis die uiteindelijk zou duren van 2008 tot 2013. Ook na de verkiezingen van 2010 wordt de economie vaak genoemd als prioriteit, samen met de gezondheidszorg. Het thema integratie volgt pas daarna, en over immigratie hebben respondenten het in 2010 nauwelijks (COB 2010³: 12). De vluchtelingen-

crisis in 2015 en 2016, de oorlog in Syrië, de komst van Oekraïense vluchtelingen en de problemen in de Nederlandse asielopvang hebben er mede voor gezorgd dat het thema immigratie in 2023 veel belangrijker is dan in 2010.

Kader 1.1 Media, politiek en het proces van opinievorming

In open vragen over prioriteiten voor een nieuw kabinet ([zie figuur 1.1](#)) en belangrijkste problemen ([zie figuur 1.5](#)) blijkt vaak dat de thema's die mensen noemen samenhangen met de media-aandacht voor die onderwerpen. Thema's die in het nieuws veel aandacht krijgen, zoals de val van een kabinet, de drukte in Ter Apel of een economische crisis, worden vaker genoemd als we vragen naar wat mensen belangrijk vinden. Veranderingen in de publieke agenda hangen vaak samen met aandacht in de nieuwsmedia. Als we met mensen doorpraten over wat zij belangrijk vinden en waarom, zien we dat de manier waarop thema's in de media worden besproken door commentatoren, politici of experts, ook zijn weerslag heeft in de manier waarop burgers over die thema's praten. Een voorbeeld hiervan is dat er de afgelopen jaren vaak een verband is gelegd tussen de krapte op de woningmarkt en de instroom van immigranten. Hierboven en in COB 2023¹ lieten we zien dat veel burgers dit verband ook leggen. Een ander voorbeeld is het gebruik van de term 'bestaanszekerheid'. Tot en met juni 2023 werd dit woord in open antwoorden niet of nauwelijks gebruikt. Mensen schreven wel over hun zorgen over stijgende prijzen, armoede, groeiende inkomensverschillen of tekorten op de huizenmarkt, maar zij gebruikten de term bestaanszekerheid niet. Vanaf augustus wordt de term bestaanszekerheid door mensen wel spontaan genoemd in open antwoorden en focusgroepgesprekken, al is het nog steeds geen veelgebruikte term. Augustus was de maand waarin Pieter Omtzigt zijn partij NSC oprichtte en bestaanszekerheid noemde als een van zijn speerpunten. Er was vanaf dat moment in de media veel aandacht voor dit thema. Een ontwikkeling als deze laat zien hoe politici door op een bepaalde manier over onderwerpen te praten en ze met elkaar te verbinden, bijdragen aan de manier waarop burgers naar de werkelijkheid kijken en die betekenis geven.

Dit proces van opinievorming en de rol van media en elites daarbij, is in de literatuur uitgebreid beschreven (cf. Anastasio et al. 1999; McCombs en Valenzuela 2020; McGregor 2019; Van der Meer et al. 2020; Robinson 2008). Hoewel veruit de meeste aandacht uitgaat naar de manier waarop media en elites als *producers* van nieuwsberichten mensen als *consumers* beïnvloeden (ook wel het CNN-effect genoemd), hebben onderzoekers steeds meer oog voor de wisselwerking tussen de twee. Zo zijn mensen via *social media platforms* als X (voormalig Twitter), YouTube en TikTok in toenemende mate *prosumers*: consumenten zijn zelf producenten van nieuws (bijv. *home journalism*) (zie: Buzzetto-More 2013). Bovendien vindt er een zogenoemde '*feedback loop*' plaats waarbij journalisten een idee van publieke opinie construeren en daarmee vervolgens onderwerpen nieuwswaardig maken, zoals McGregor (2019) stelt. Zo ontstaat er een continue cirkel waarbij mensen de berichten van mediaplatforms en publieke elites gebruiken om te begrijpen en betekenis te geven aan wat ze om zich heen zien, en waarbij mediaplatforms en publieke elites ideeën over wat de publieke opinie zou zijn steeds meer onderdeel maken van hun vertogen. Ook opinieonderzoek speelt een rol in deze *feedback loop* door kennis en analyses over burgerperspectieven in de media te brengen, die zo weer burgers informeren. In een volgend COB-bericht zullen we wat uitvoeriger stilstaan bij dit proces van opinievorming.

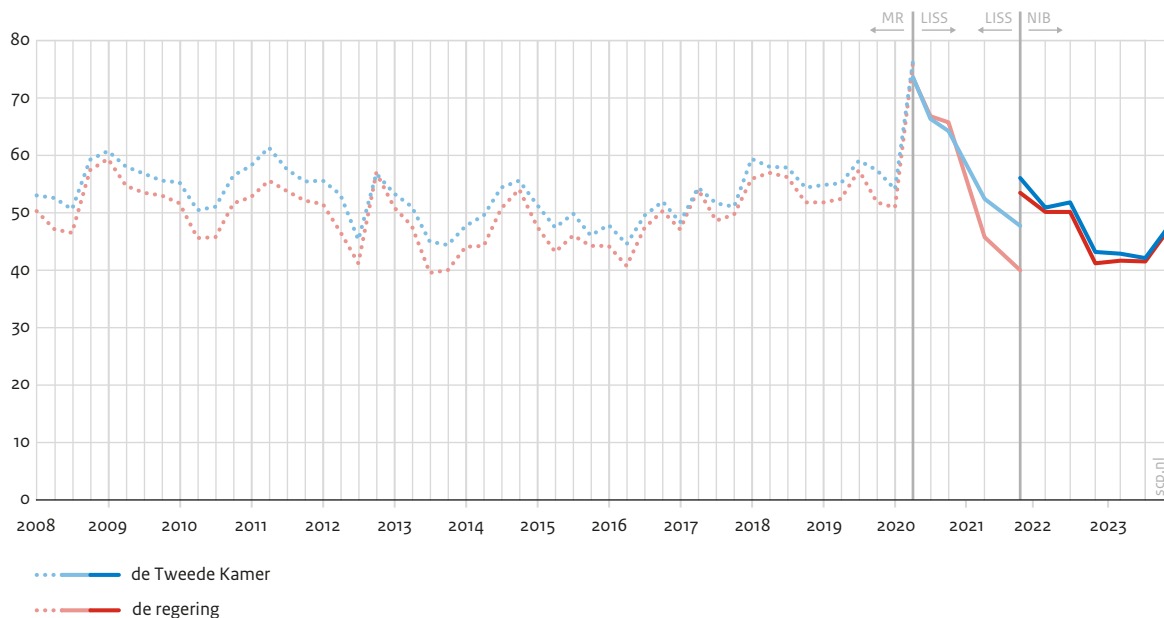
Verkiezingen en houdingen over politiek en democratie

Het vertrouwen in de politiek is sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 laag. De rommelige start van de formatie in dat jaar, de lange duur van die formatie, de uitkomst ervan (een kabinet met dezelfde partijen en deels dezelfde politici), en het beeld van een groeiend aantal problemen, zorgde voor een langzame daling van het vertrouwen (zie Geurkink et al. 2023). Hoewel de val van een kabinet in het verleden vaak zorgde voor een tijdelijke daling in het vertrouwen, kunnen verkiezingen en de komst van een nieuw kabinet zorgen voor een (tijdelijke) opleving van het vertrouwen. We kijken met de nu beschikbare gegevens hoe het vertrouwen zich sinds de val van het kabinet-Rutte IV ontwikkelde.

Vertrouwen in de politiek stijgt licht in de aanloop naar de verkiezingen

Het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is in de (na)zomer van 2023 iets groter dan in het voorjaar ([zie figuur 1.2](#)). 48% geeft een 6 of hoger voor vertrouwen in de Tweede Kamer (was 42%), voor de regering is dat 47% (dat was 42%). Dit betekent dat een kleine meerderheid de politiek nog steeds een onvoldoende geeft. Ook cijfers van de Eurobarometer (EB) laten tussen mei/juni en oktober/november 2023 een stijging zien van het vertrouwen in de regering ([zie figuur 1.3](#)) en de Tweede Kamer (niet in figuur). De EB-meting is uitgevoerd vóór de Tweede Kamerverkiezingen.⁴ In de NIB-enquête, waarvoor elke maand een substantiële groep mensen wordt ondervraagd, zien we dat het vertrouwen vooral in de maand augustus is gestegen.⁵ Deze stijging van het vertrouwen in de politiek na de val van een kabinet is opvallend, omdat we bij de val van eerdere kabinetten vaak een kleine vertrouwensdaling zagen (vgl. COB 2010|2 na de val van het kabinet-Balkenende IV en COB 2012|2 na de val van het kabinet-Rutte I). Over de vraag waarom dat deze keer anders is, kunnen we alleen speculeren. Misschien heeft het ermee te maken dat het vertrouwen in de politiek al laag was en veel mensen vooral heel kritisch waren over het kabinet (vgl. COB 2023|2).

Figuur 1.2 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

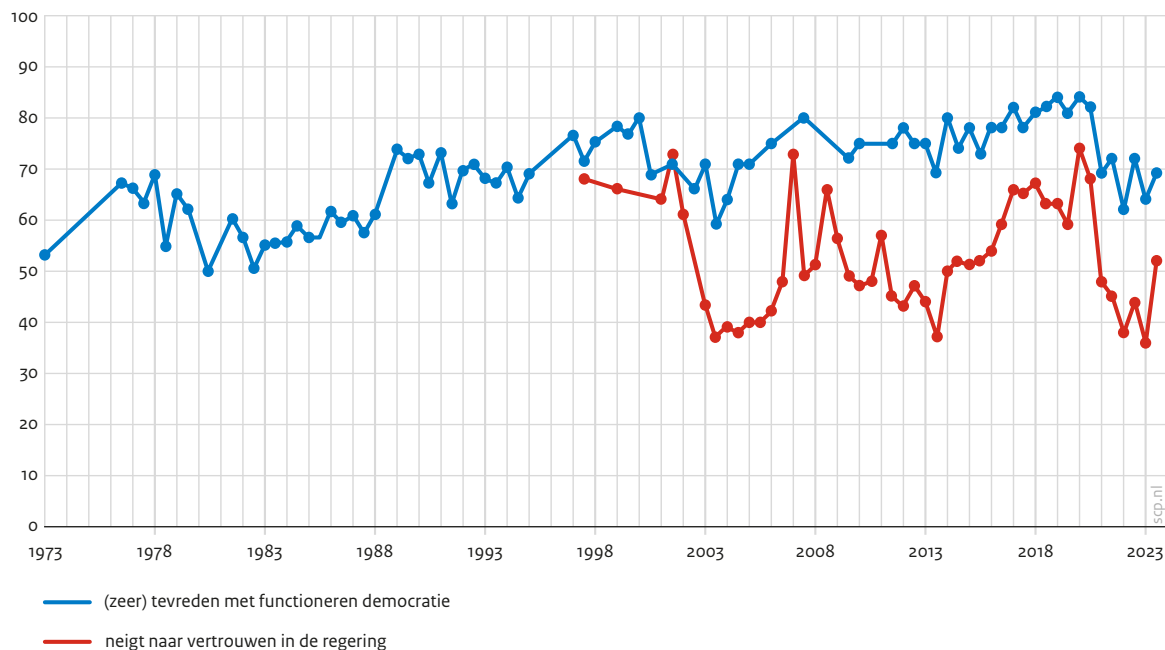
^a Weergegeven is het aandeel dat een score 6-10 geeft op een schaal van 1 (geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2023

⁴ Namelijk tussen 26 oktober en 14 november, zie [Eurobarometer_Standard_100_Autumn_2023_national-report_NL_nl.pdf](#).

⁵ In juni 2023 gaf 41% een 6 of hoger voor vertrouwen in de regering, in juli was dat 43%, in augustus 47%, in september 50% en in oktober 49%.

Figuur 1.3 Tevredenheid met democratie en vertrouwen in de regering, bevolking van 15+, 1973-najaar 2023 (in procenten)^a

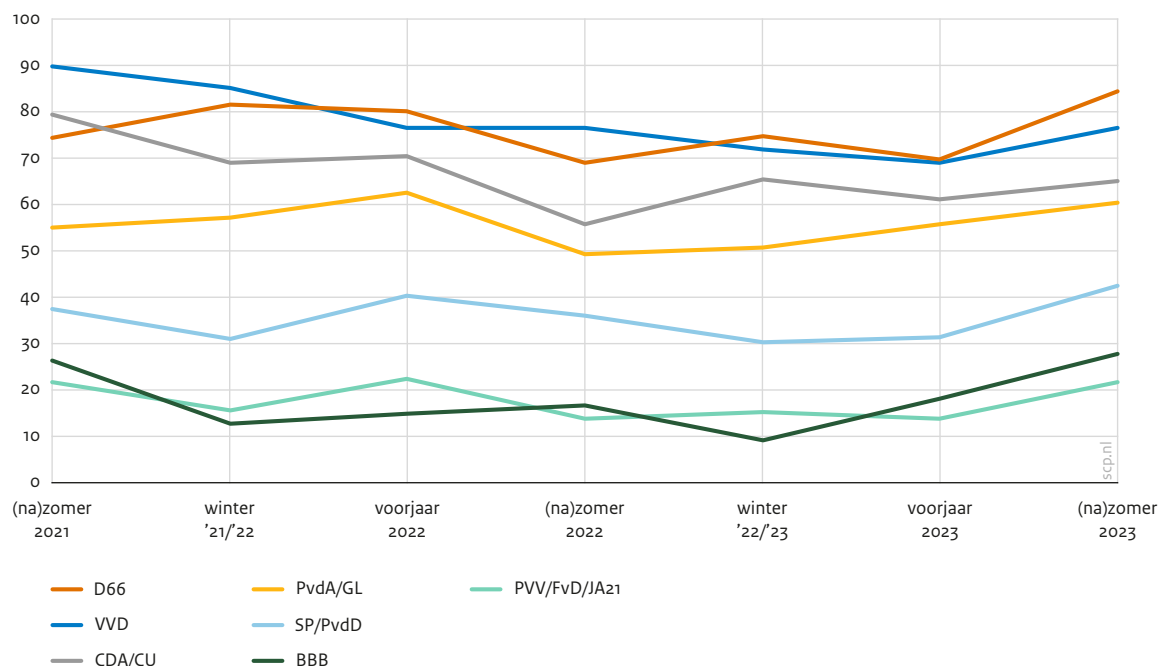
a Weergegeven is het aandeel dat zegt zeer of tamelijk tevreden te zijn met het functioneren van de democratie (andere antwoordopties waren 'weinig tevreden', 'helemaal niet tevreden' of 'weet niet / geen antwoord') en het aandeel dat neigt naar vertrouwen in de regering (andere antwoordopties waren 'neigt niet te vertrouwen' en 'weet niet').

Bron: Eurobarometer 1973-najaar 2023

De lichte stijging in het politiek vertrouwen tussen het voorjaar en de (na)zomer van 2023 doet zich bij aanhangers van alle partijen voor (figuur 1.4). De partijpolitieke verschillen in politiek vertrouwen blijven echter groot. Aanhangers van D66, VVD en CDA/CU geven de regering veel vaker een voldoende dan gemiddeld (resp. 84%, 76% en 65%), aanhangers van PVV/JA21/FvD/BBB doen dat veel minder vaak (21%). In deze NIB-meting is nog niet gevraagd naar partijvoorkeur voor NSC,⁶ maar er zijn mensen die als stemintentie 'anders' invullen (en dat aandeel is hoger dan in het voorjaar van 2023). Het zou hier kunnen gaan om een groep die voornamelijk uit NSC-aanhangers bestaat. We zien in elk geval dat ook deze groep weinig vertrouwen in de regering heeft: 34% van hen geeft de regering een voldoende. Voor het vertrouwen in de Tweede Kamer is de trend vergelijkbaar. Anders is wel dat aanhangers van GroenLinks-PvdA meer vertrouwen hebben in de Tweede Kamer (70%) dan in de regering (60%). Bij de andere kiezersgroepen is dit verschil kleiner.

⁶ Deze partij werd na de start van de onderzoeksperiode (juli-oktober 2023) opgericht (in augustus 2023).

Figuur 1.4 Vertrouwen in de regering naar politieke voorkeur, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na) zomer 2023 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in de regering, uitgesplitst naar stemintentie 'als er morgen verkiezingen zouden zijn'.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Voor het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), een onderzoek dat sinds 1971 rond alle Tweede Kamer-verkiezingen is gehouden, zijn vóór en na de verkiezingen van 22 november 2023 dezelfde mensen ondervraagd over hun partijvoorkeur en opvattingen over de politiek. Eerste analyses van die gegevens (Lubbers et al. 2023) laten zien dat het vertrouwen onder PVV-kiezers en andere kiezers van rechtse partijen na de verkiezingen hoger is dan twee weken ervoor. Onder kiezers van linkse partijen zoals GroenLinks-PvdA is het vertrouwen na de verkiezingen gelijk gebleven.

Lubbers en zijn collega's noemen het opvallend dat zo'n vertrouwensstijging zich 'onder de doorgaans wantrouwende trouwe PVV-kiezers ook zo duidelijk aftekent' (Lubbers et al. 2023). In het COB zagen we in 2010 eveneens een dergelijke vertrouwensstijging onder PVV-aanhangers.⁷ Ook bij de Tweede Kamer-verkiezingen van juni 2010 won de PVV: de partij steeg van 9 naar 24 zetels en werd daarmee de tweede partij. In de eerste COB-meting na die verkiezingen (in augustus 2010) steeg het vertrouwen onder de stemmers van verkiezingswinnaar PVV licht (COB 2010|3: 6). Na de vorming van het kabinet-Rutte I met gedoogsteun van de PVV steeg het vertrouwen onder PVV-stemmers verder, hoewel het laag blijft in vergelijking met dat van kiezers van veel andere partijen (COB 2010|4: 12).

⁷ Het is overigens wel goed om te benoemen dat het NKO kijkt naar veranderingen in houdingen van dezelfde mensen voor en na de verkiezingen en stemgedrag bij de verkiezingen. COB-onderzoeken zijn daarentegen gebaseerd op zogenaamde cross-sectionele gegevens, waarbij elke keer een nieuwe groep mensen wordt ondervraagd en we maken daar bovendien gebruik van stemintentie ('wat zou u stemmen als er morgen verkiezingen zouden zijn'). Omdat die stemintentie rond verkiezingen behoorlijk beweeglijk is, kunnen veranderingen in vertrouwen dus ook het gevolg zijn van veranderingen in de samenstelling van de groep PVV'ers.

Blijvende onvrede over probleemoplossend vermogen en niet-luisteren

Ondanks het licht gestegen vertrouwen, overheersen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 de zorgen over de politiek. Een meerderheid geeft de Tweede Kamer en de regering nog steeds een onvoldoende voor vertrouwen, 55% geeft een onvoldoende voor tevredenheid met de politiek in Den Haag. De politiek zelf blijkt een veelgenoemd maatschappelijk probleem ([zie figuur 1.5](#) verderop). Ook zien we weinig veranderingen in politiek cynisme ([zie tabel 1.1](#)). Hoewel het vertrouwen dus licht stijgt, voelen veel mensen zich in de (na)zomer van 2023 niet gezien door politici, blijft de voorkeur voor krachtige leiders gelijk en vindt een meerderheid dat burgers meer moeten kunnen meebeslissen over belangrijkste kwesties.

Tabel 1.1 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

	(na)zomer 2021	winter 2021-2022- (na)zomer 2022	winter 2022-2023	voorjaar 2023	(na)zomer 2023
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.					
oneens	28	26	29	28	29
eens	47	49	47	47	48
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.					
oneens	37	35	37	36	36
eens	31	32	31	30	34
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.					
oneens	26	26	26	26	27
eens	42	42	41	43	43
De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.					
oneens	31	36	35	38	35
eens	32	29	27	28	29
Het zou goed zijn als het landsbestuur werd overgelaten aan een paar krachtige leiders.					
oneens	48	48	50	47	49
eens	27	28	26	28	31
Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.					
oneens	20	20	21	21	22
eens	58	57	56	55	55

a De antwoordcategorieën oneens en helemaal oneens zijn samengenomen, net als eens en helemaal eens.

De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal en geen antwoord op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant (bij $p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Na de Tweede Kamerverkiezingen blijft de onvrede over de politiek onverminderd groot. We zagen dat hierboven al in de vraag naar verwachtingen van een nieuw kabinet: de meest genoemde prioriteit ging over de opstelling van de politiek zelf. In december 2023 vroegen we in het aanvullende onderzoek in het LISS-panel aan mensen om hun rapportcijfer voor tevredenheid met de politiek in Den Haag toe te lichten. Ook daar overheerst onvrede. In de open antwoorden zien we in grote lijnen dezelfde zorgen over de politiek als vóór de verkiezingen van november 2023.

Er zijn zorgen over het probleemoplossend vermogen van de politiek of over de gekozen koers: grote problemen worden niet opgelost (denk aan klimaat, stikstof, asiel, wonen, afhandeling van zowel het toeslagenschandaal als de situatie in Groningen) of niet in de gewenste richting opgelost. Ook blijven er zorgen over de manier van politiek bedrijven: politici zouden niet luisteren naar de bevolking en te veel bezig zijn met het eigenbelang of met het partijbelang in plaats van met het algemeen belang (vgl. Geurkink et al. 2023; COB 2022|2: 32 e.v.).

Een punt van zorg over de manier van politiek bedrijven dat in december 2023 vaker genoemd wordt dan voor de verkiezingen, is de gebrekkige onderlinge samenwerking:

‘Ze zijn meer bezig met elkaar vliegen af te vangen, dan samen het proberen op te lossen.’ (man, 67 jaar, havo/vwo)

‘Er zijn te veel politieke partijen en er is te weinig samenwerking met elkaar. Het lijkt wel of iedereen zijn zin wil krijgen, maar dit zal nooit mogelijk zijn met zoveel partijen. Er zal veel meer samengewerkt moeten worden.’ (vrouw, 62 jaar, hbo)

Dat slechte samenwerking nu vaker wordt genoemd, kan komen door de dynamiek van de verkiezingscampagne, waarin onderlinge verschillen tussen partijen en politici centraal staan. Het kan eveneens komen door de formatie, waarin de vraag welke partijen met elkaar willen samenwerken in een nieuw kabinet een centraal onderwerp is. Vooral PVV-kiezers zijn bezorgd over de onwil van sommige partijen om met de PVV samen te werken:

‘Ik vind het jammer dat de verkiezingsuitslag niet gerespecteerd lijkt te worden.’ (man, 35 jaar, hbo)

Zulke zorgen van PVV-kiezers zijn overigens niet nieuw, want we zagen ze ook na de verkiezingen van 2017 en 2021 (vgl. Dekker en Den Ridder 2018). Anders dan in augustus 2023 zijn er eind 2023 ook zorgen over de uitslag van de verkiezingen. Sommige mensen die niet op de PVV hebben gestemd, maken zich zorgen over de verkiezingswinst van deze partij:

‘Zie de verkiezingsuitslag met de PVV aan kop. Dit kan alleen maar droevige politiek zijn.’ (vrouw, 78 jaar, hbo)

De verkiezingen worden slechts een paar keer genoemd als reden om juist tevreden te zijn over de politiek. Vaak zijn mensen dan blij met de verkiezingsuitslag. Andere redenen die mensen noemen om tevreden te zijn met de politiek is dat politici hun best doen, het in Nederland goed gaat en dat we een stabiele democratische basis hebben.

Democratie: blij met verkiezingen, zorgen over de politiek

Samen met de daling van het vertrouwen in de politiek, daalde vanaf 2021 ook de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie. Dat is vooral in de langlopende gegevens van de Eurobarometer (EB) goed te zien ([figuur 1.3](#)). In de EB-meting vlak voor de verkiezingen van november 2023 stijgt die tevredenheid weer iets, van 64% naar 69%. Het aandeel dat zeer of tamelijk tevreden is met het functioneren van de democratie is daarmee nog steeds lager dan voor 2021.

Gegevens van het NKO laten zien dat de tevredenheid met de democratie na de verkiezingen onder PVV-kiezers is gestegen en bij kiezers van linkse partijen gelijk is gebleven of zelfs is gedaald (Lubbers et al. 2023). In het aanvullende COB-onderzoek in het LISS-panel zien we iets vergelijkbaars.

De meest genoemde redenen om tevreden te zijn over de Nederlandse democratie, zijn de aanwezigheid van vrije verkiezingen en algemeen kiesrecht, en de vrijheid van meningsuiting. Andere redenen voor tevredenheid zijn vrije media en het eerlijke verloop van de verkiezingen. Sommige mensen wijzen op de goede resultaten van het democratische systeem: het gaat goed in Nederland. Deze redenen kennen we uit eerder onderzoek (COB 2022¹: 38 e.v.; Den Ridder en Dekker 2015).

Ook veel van de zorgen over democratie zijn vergelijkbaar met eerder. Deze gaan vooral over de dagelijkse invulling van de democratie, namelijk het politieke bedrijf zelf. De specifieke zorgen gaan over een gebrek aan responsiviteit en probleemoplossend vermogen, zorgen die we hierboven al bespraken. Zorgen over het functioneren van de democratie die met het systeem zelf te maken hebben, gaan vooral over de grote hoeveelheid partijen. Dat maakt de partijkeuze voor kiezers lastig. Bovendien, zo veronderstellen mensen, maakt versnippering effectief samenwerken lastig.

Net als bij de toelichtingen over tevredenheid met de politiek, verwijzen mensen ook naar de afgelopen verkiezingen. We zagen al dat mensen zorgen uiten over de manier waarop coalities worden gevormd, waarbij vooral PVV-stemmers het niet democratisch vinden als hun partij wordt uitgesloten. Anderen vinden het zorgelijk dat de verkiezingen zijn gewonnen door een partij die in hun ogen de democratie en de Grondwet niet respecteert. Er zijn daarnaast mensen die vinden dat het verkiezingsproces niet goed verloopt. Sommigen wijten dat gebrekkige verloop aan hoe partijen zich opstellen (door bijvoorbeeld verkiezingsprogramma's niet te laten doorrekenen of loze beloftes te doen tijdens de verkiezingsstrijd). Anderen wijten dat (ook) aan de opstelling van kiezers die zouden stemmen zonder de gevolgen daarvan te overzien. Een enkeling vindt de reactie van sommige kiezers op de verkiezingsuitslag ondemocratisch: demonstreren na een eerlijk verlopen verkiezing past niet bij een democratie.

De stemming in de (na)zomer

We bespraken hierboven al één ontwikkeling in de publieke opinie, namelijk de lichte stijging van het vertrouwen in de politiek in de (na)zomer van 2023. Hoe ontwikkelde de algemene stemming zich verder?

Meerderheid is tevreden over de economie, wel zorgen over economische toekomst

In de (na)zomer van 2023 geeft 88% zijn eigen financiële situatie een 6 of hoger (gemiddelde 7,3), de Nederlandse economie krijgt van 71% een 6 of hoger (gemiddeld 6,1, zie [tabel 1.2](#)). 55% denkt dat zijn financiële situatie de komende twaalf maanden hetzelfde zal blijven, 26% verwacht een verbetering en 19% een verslechtering. Over de ontwikkeling van de economie zijn mensen negatiever: 50% verwacht een verslechtering, 36% een gelijke situatie en 14% een verbetering. Sinds het najaar van 2021 is het aandeel dat een verslechtering van de economische situatie verwacht groot in vergelijking met eerder in de periode 2008-2023 (met uitzondering van de coronacrisis en tijdens de financiële en economische crisis in de periode 2008-2013).⁸

⁸ Het CBS laat zien dat het consumentenvertrouwen in januari en februari 2024 iets minder negatief wordt, maar het saldo blijft negatief en ligt onder het gemiddelde van de afgelopen twintig jaar, zie [Consumenten opnieuw fractie minder negatief | CBS](#).

Tabel 1.2 Oordeel eigen financiële situatie en Nederlands economie, huidige situatie en verwachtingen, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (in gemiddelden en procenten)^a

	(na)zomer 2021	winter 2021- 2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022- 2023	voorjaar 2023	(na)zomer 2023
tevredenheid met de eigen financiële situatie (gemiddelde)	7,4	7,2	7,4	7,3	7,3	7,4	7,3
tevredenheid met de Nederlandse economie (gemiddelde)	6,8	6,5	6,4	5,7	5,9	6,0	6,1
verwachtingen							
eigen financiële situatie - beter	26	26	24	18	21	25	26
eigen financiële situatie - hetzelfde	56	49	47	42	47	54	55
eigen financiële situatie - slechter	18	25	29	40	32	20	19
Nederlandse economie - beter	40	24	12	9	15	19	14
Nederlandse economie - hetzelfde	35	32	25	19	26	34	36
Nederlandse economie - slechter	25	43	63	73	59	48	50

a De tevredenheid is de gemiddelde tevredenheid op een schaal van 1-10. De verwachtingen zijn weergegeven in procenten.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Pessimisme over het land als geheel in de (na)zomer van 2023 toegenomen

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen zijn meer mensen pessimistisch over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt dan voor de val van het kabinet ([zie tabel 1.3](#)). In de (na)zomer van 2023 vindt 60% het (meer) de verkeerde kant opgaan, dat was in het voorjaar nog 51%. Het aandeel dat optimistisch is, daalde van 21% naar 12%. 21% ziet het evenveel de goede als de verkeerde kant opgaan, 7% weet het niet. Waar het vertrouwen in de politiek in de aanloop naar de verkiezingen dus wat minder negatief wordt, neemt het pessimisme over de richting van het land juist toe. In de (na)zomer van 2023 zijn mensen net zo somber als een jaar eerder, toen er in de zomer veel aandacht was voor de problemen met de asielopvang in Ter Apel en de stijgende prijzen voor energie (zie COB 2022|2). Waarom mensen in de (na)zomer somberder zijn dan in het voorjaar is lastig te zeggen. De redenen die mensen noemen waarom ze het de verkeerde kant op vinden gaan, zijn vergelijkbaar met eerdere metingen. Als we iets meer in detail kijken naar de onderliggende cijfers, zien we dat de somberheid in juli en augustus het grootst is.

Tabel 1.3 Oordeel over de richting van het land (met tussencategorie), bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

	(na) zomer 2021	winter 2021- 2022	voorjaar 2022	(na) zomer 2022	winter 2022- 2023	voorjaar 2023	(na) zomer 2023
de verkeerde kant op	47	49	46	62	56	51	60
evenveel de goede als de verkeerde kant op	26	22	24	19	20	23	21
de goede kant op	18	19	21	12	16	21	12
weet niet / geen antwoord	9	11	8	6	8	5	7

a Vraagstelling: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?' De antwoordopties zijn: duidelijk de verkeerde kant op, iets meer de verkeerde dan de goede kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op, iets meer de goede dan de verkeerde kant op of duidelijk de goede kant op. In de tabel rapporteren we de aandelen 'duidelijk' en 'iets meer' de goede dan wel verkeerde kant op samen. Vetgedrukte cijfers geven aan dat het aandeel significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de vorige meting.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Zorgen over inkomen, politiek, immigratie, wonen, samenleven en klimaat

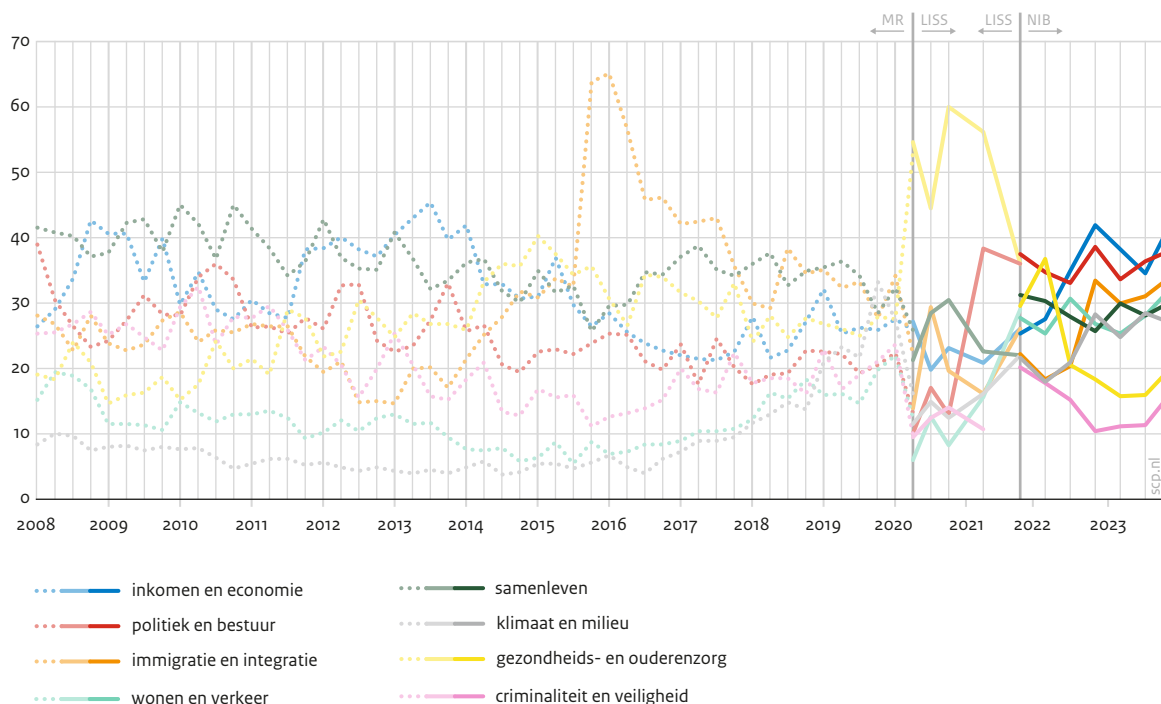
De thema's waarover Nederlanders zich zorgen maken, zijn dezelfde als in het voorjaar van 2023: inkomen en politiek worden in de (na)zomer van 2023 het vaakst genoemd, gevolgd door zorgen over immigratie, wonen, de manier van samenleven en klimaat. Op enige afstand volgen zorgen over de gezondheidszorg en veiligheid ([zie figuur 1.5](#)).

In het COB-bericht in de aanloop naar de verkiezingen schreven we dat het opmerkelijk was dat er in het voorjaar van 2023 zo'n breed palet aan zorgen werd genoemd, terwijl er eerder drie of minder problemen dominant waren in het nationale probleembesef (Geurkink et al. 2023). Dat blijft ook in de (na)zomer van 2023 zo.⁹ Het is de vraag hoe dit probleembesef zich na oktober 2023 ontwikkeld heeft. In [figuur 1.5](#) en in het Nationaal Kiezersonderzoek (Lubbers et al. 2023) zien we dat als er na de verkiezingen gevraagd wordt naar het belangrijkste nationale probleem, de politiek, immigratie en inkomen duidelijker naar voren komen als prioriteit.

Een groot deel van de zorgen in de (na)zomer van 2023 zien we ook al terug als prioriteit voor een nieuw kabinet. Deze bespraken we [hierboven](#). We zullen in dit COB-bericht de thema's uit het nationaal probleembesef dus niet uitvoerig nalopen.

⁹ Overigens is deze conclusie wel gebaseerd op onze eigen indeling van de spontaan genoemde zorgen van mensen. Wij delen zorgen over de woningmarkt en zorgen over immigratie in twee andere categorieën in. We weten echter dat die zorgen voor een deel van de mensen sterk verband met elkaar houden (zie o.a. COB 2023¹¹). Als je zorgen over wonen en zorgen over immigratie bij elkaar op zou tellen, is dat onderwerp natuurlijk wel al geruime tijd dominant. Overigens zijn er ook partijen die wonen een bestaanszekerheid-thema noemen, wat weer tegen deze optelling zou pleiten. Afgezien van zorgen over de politiek zelf, zijn inkomen, immigratie en wonen wel drie centrale thema's in het afgelopen jaar.

Figuur 1.5 De meest genoemde maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, 2008-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

a Vraagstelling: ‘Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?’ Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2023

Sterke punten van Nederland: welvarend, behulpzaam en goede voorzieningen

Naast alle zorgen die er zijn, zien mensen ook dingen goed gaan, al is het vaak lastiger om te zeggen wat goed gaat dan om te zeggen wat er slecht gaat. 92% noemt in de (na)zomer van 2023 één of meer problemen, 74% noemt één of meer sterke punten van Nederland.

Mensen noemen als sterk punt van Nederland dat het een welvarend land is, met een goed draaiende economie. We hebben het beter dan elders, zo is de gedachte. Er is tevredenheid over aspecten van het samenleven; mensen zien daar vooral in hun nabije omgeving veel dingen goed gaan. Hier noemen mensen de grote bereidheid om anderen te helpen en vrijwilligerswerk te doen. Mensen zijn bovendien tevreden over de kwaliteit van de publieke voorzieningen. Ze noemen vooral de goede gezondheidszorg en het wegennet, maar ook het onderwijs en het sociale stelsel. Dat Nederland een vrij en democratisch land is, wordt ook gezien als sterk punt.

Tabel 1.4 Sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, voorjaar en (na)zomer 2023 (in procenten)^a

	voorjaar 2023	(na)zomer 2023
inkomen en economie	19	22
samenleven	19	20
gezondheids- en ouderenzorg	20	19
wonen en verkeer	14	16
vrijheden	13	15
onderwijs en cultuur	14	15
sociaal stelsel	12	15
politiek en bestuur	12	13
criminaliteit en veiligheid	8	9
milieu en klimaat	8	9
werkgelegenheid	7	7
immigratie en integratie	4	4
Nederland internationaal	4	4
Nederland(s)	4	3
overig	3	2

a Vraagstelling: 'Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Weergegeven is het aandeel respondenten dat spontaan één of meer sterke punten noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de winter van 2022/2023. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%. Vetgedrukte percentages in de laatste kolom wijken significant (bij $p < 0,01$) af van de voorlaatste meting.

Bron: NIB maart-oktober 2023

Institutioneel vertrouwen: vertrouwen in de rechtspraak en de politie blijft hoog

Het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in de politie en de rechtspraak is en blijft groot (zie [tabel 1.5](#)). In de (na)zomer van 2023 geeft 83% een 6 of hoger voor vertrouwen in de politie (gemiddelde 6,8), 75% doet dat voor het vertrouwen in de rechtspraak (gemiddelde 6,5). Een ruime meerderheid geeft ook een 6 of hoger voor vertrouwen in vakbonden, het nieuws op tv of kranten (resp. 70%, 73% en 68%). Minder mensen hebben vertrouwen in grote ondernemingen of bedrijven, die krijgen van 47% een 6 of hoger en scoren daarmee vergelijkbaar als politieke instituties zoals de Tweede Kamer en de regering (zie [figuur 1.2](#)).

Tabel 1.5 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022-2023	voorjaar 2023	(na)zomer 2023
politie	83	84	84	79	81	80	83
rechtspraak	76	75	78	71	74	73	75
vakbonden	72	69	70	64	66	68	70
het nieuws op tv	76	72	74	68	68	66	73
kranten, zowel op papier als via websites / apps	72	69	71	62	65	62	68
grote ondernemingen / bedrijven	53	51	53	46	45	43	47

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag: 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant (bij $p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

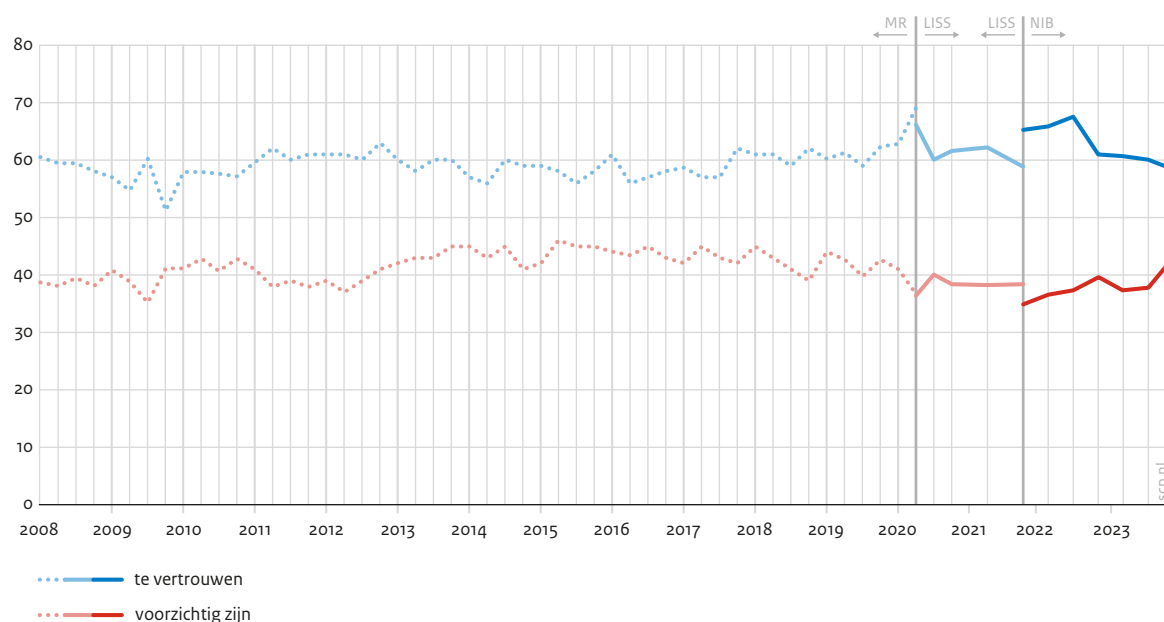
Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Meerderheid vindt anderen over het algemeen te vertrouwen

In de (na)zomer van 2023 is 58% het eens met de stelling dat anderen over het algemeen te vertrouwen zijn (17% is het hiermee oneens, [zie figuur 1.6](#)). 43% vindt dat 'je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen' (27% is het hiermee oneens). Beide indicatoren laten zien dat het vertrouwen in anderen in de (na)zomer van 2023 iets lager ligt dan in 2021. Een verklaring voor deze kleine en gestage daling hebben we niet. Over de langere termijn blijkt het sociaal vertrouwen redelijk stabiel.

Internationaal gezien heeft Nederland een hoog sociaal vertrouwen. In Europa hebben alleen inwoners van Finland, Noorwegen en IJsland meer vertrouwen in elkaar. Er zijn echter grote verschillen in sociaal vertrouwen naar opleiding, inkomen en migratieachtergrond (Vermeij et al. 2024). In de periode 2021 tot 2023 is het percentage mensen dat het (helemaal) eens is met de stelling 'over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' 23 procentpunt hoger voor mensen met de hoogste inkomens in vergelijking met mensen met de laagste inkomens en 21 procentpunt hoger voor mensen met een hbo- of wo-opleiding in vergelijking met mensen met basisonderwijs of een vmbo-diploma. Deze verschillen worden doorgaans ook internationaal gevonden.

Figuur 1.6 Sociaal vertrouwen, bevolking van 18+, 2008-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 4 en 5 op een schaal van 1 (zeer oneens in MR/LISS en helemaal oneens in NIB) tot 5 (zeer eens in MR/LISS en helemaal eens in NIB) in antwoord op de stellingen: 'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' en 'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'. De percentages 'eens' tellen samen met (de niet getoonde) oneens en neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2023

Optimistischer over de eigen toekomst dan over die van anderen

Nederlanders zijn overwegend optimistisch over hun eigen toekomst. 56% van de respondenten geeft aan optimistisch te zijn, waar 20% dat niet is, zo laat [tabel 1.6](#) zien. Over de toekomst van anderen, toekomstige generaties, de toekomst van Nederland en de toekomst van de wereld zijn mensen minder hoopvol. 60% van de respondenten denkt dat andere mensen in Nederland het in de toekomst slechter zullen krijgen. 61% denkt dat toekomstige generaties het slechter zullen krijgen. 60% is negatief over de richting die Nederland opgaat en 62% over de toekomst van de wereld.

In vergelijking met een jaar geleden (nazomer 2022) is de stemming iets optimistischer. Over de stelling dat toekomstige generaties het slechter krijgen, zijn Nederlanders in 2022 en 2023 wel somberder dan in 2021. Waarom dat pessimisme na 2021 is gestegen, kunnen we niet goed verklaren.

Tabel 1.6 Stellingen over de toekomst, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

	(na) zomer 2021	winter 2021- 2022	voorjaar 2022	(na) zomer 2022	(na) zomer 2023
Ik denk dat toekomstige generaties het slechter zullen krijgen dan wij. / Ik denk dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij. ^b					
oneens	17	17	16	11	13
eens	47	50	52	69	61
Ik ben optimistisch over mijn toekomst.					
oneens	.	.	.	18	15
eens	.	.	.	50	56
Ik vind het op dit moment moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld.					
oneens	.	.	.	19	20
eens	.	.	.	61	62
Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter.					
oneens	.	.	.	11	20
eens	.	.	.	67	60
Denkt u dat uw kinderen het in de toekomst beter of slechter krijgen dan uzelf nu? ^c					
veel / een beetje slechter	35	41	46	.	52
veel / een beetje beter	22	19	16	.	22

a Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (helemaal eens) tot 5 (helemaal oneens). De antwoordcategorieën helemaal (on)eens en (on)eens zijn samengenomen. De percentages eens en oneens tellen samen met 'niet eens, niet oneens' en geen antwoord op tot 100%.

b In de meting van 2022 is de vraag een klein beetje gewijzigd.

c Deze vraag is alleen voorgelegd aan respondenten met kinderen tot en met 21 jaar. Het percentage veel slechter, een beetje slechter, een beetje beter, en veel beter tellen samen met hetzelfde en 'weet niet' op tot 100%.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Slot: verkiezingen, formatie en de publieke stemming

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 waren veel mensen somber over de ontwikkelingen van het land, over de politiek, inkomen, immigratie, wonen en klimaat. De val van het kabinet en de verkiezingscampagne zorgden niet voor een verbetering van die stemming, maar wel voor een afname van het aandeel dat een onvoldoende gaf voor vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. Gegevens van het NKO laten zien dat de verkiezingen zelf ook zorgden voor een (kleine) opleving van het vertrouwen in de politiek en de tevredenheid met de democratie, onder meer bij aanhangers van PVV, NSC en BBB.

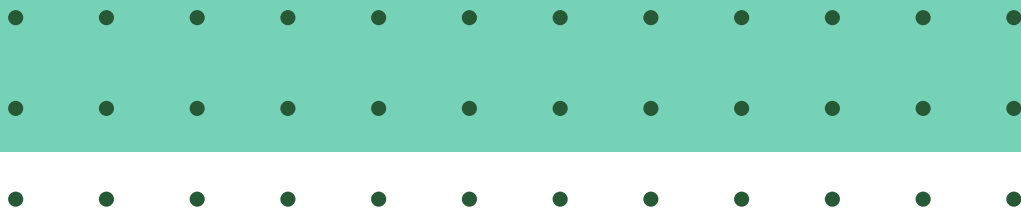
In het kwalitatieve onderzoek van december 2023 en de groepsgesprekken van januari 2024, allebei ná de verkiezingen, zien we dat de onvrede over de politiek blijft overheersen. De zorgen zijn grotendeels hetzelfde als de afgelopen twee jaar en gaan over de manier van politiek bedrijven en het probleemoplossend vermogen van de politiek. In de houdingen over de politiek klinkt daarnaast de ervaring van de laatste verkiezingen en de verkiezingsuitslag door: sommige mensen zijn blij met de uitslag, anderen maken zich zorgen over de samenwerking tussen politieke partijen, over de verkiezingsuitslag zelf, en over de formatie die volgt.

Over het formatieproces wordt bovendien zeer verschillend gedacht. Vooral aanhangers van de PVV zijn er niet gerust op dat hun partij zal deelnemen aan een nieuw kabinet. Zij vrezen dat hun partij opnieuw wordt buitengesloten. Ze vinden het niet democratisch dat de grootste (en in 2010 de tweede) partij door sommige partijen wordt uitgesloten van deelname aan een nieuw kabinet. Als een vrij grote groep kiezers jarenlang wordt uitgesloten van regeringsdeelname, is het denkbaar dat zij zich afkeren van de democratie en dat is vanuit democratisch oogpunt onwenselijk. Maar er zijn ook mensen, vooral aanhangers van partijen als D66 en GroenLinks-PvdA, die er anders over denken. Zij vinden het vanuit een democratisch of rechtsstatelijk oogpunt zorgelijk dat partijen met in hun ogen antidemocratische standpunten de verkiezingen hebben gewonnen. Deze zorgen over de opkomst van de PVV waren er eerder ook al. In de korte antwoorden die mensen geven, zeggen ze er overigens vaak niet bij wat ze niet-democratisch vinden. Een democratisch dilemma dus, tussen een partij uitsluiten en daarmee haar kiezers toegang tot de macht ontfangen of partijen insluiten die in hun verkiezingsprogramma's de rechtsstaat en grondwettelijke verworvenheden zoals de vrijheid van godsdienst niet onderschrijven.

Hoe de houdingen over en het vertrouwen in de politiek zich gaan ontwikkelen bij verschillende kiezersgroepen zal mede afhangen van de manier waarop de formatie verloopt en niet in de laatste plaats van de uitkomst ervan. We hebben in de formatie van 2021 gezien dat het proces en de uitkomst van de formatie van grote invloed zijn op het vertrouwen in de politiek en de stemming in het land.

02

Oordelen over het eigen leven en het land als geheel

Kernpunten

Al in 2004 concludeerde het SCP dat mensen tevredener zijn over hun eigen leven dan over het land als geheel: ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’. Ook in 2023 zijn de meeste Nederlanders positiever over hun eigen leven dan over de samenleving en de politiek.

Toch vertelt die samenvattende uitspraak niet het hele verhaal. Zo zijn mensen die voor hun eigen leven een voldoende geven (een 6 of 7) niet altijd tevreden. Ze hopen op een 8 of meer. Ook gaat het hier om gemiddelden: mensen verschillen in hun oordeel over het eigen leven en nog meer in hoe ze vinden dat het met Nederland gaat. Daarbij zijn ze in hun beoordeling van de politiek negatiever dan over de samenleving.

Het verschil in oordelen over het eigen leven en het land als geheel staat ook wel bekend als ‘the optimism gap’. In de literatuur wordt de verklaring voor deze ‘evaluatiekloof’ gezocht in de neiging om positief en optimistisch te zijn over het eigen leven. Op het collectief zouden mensen juist een negatieve blik hebben, onder meer omdat zij hun oordeel vooral zouden baseren op berichtgeving in de media. In

kwalitatief onderzoek zien we ondersteuning voor dit idee. We constateren een sterke sociale norm om positief te praten over het eigen leven. Bij gesprekken over het land als geheel bestaat er een tegengestelde norm. Daar wordt positief zijn eerder opgevat als een teken dat iemand de echte problemen niet ziet of niet wil zien. Mensen geven zelf aan dat hun zorgen over het land als geheel vaak ook over anderen gaan.

Het verschil tussen oordelen over het eigen leven en over het land als geheel betekent niet dat deze oordelen niets met elkaar te maken hebben.

Mensen die hogere cijfers geven voor het eigen leven, zijn positiever over het land als geheel dan mensen die lagere cijfers geven voor hun eigen leven. Mensen geven zelf aan dat ze hun oordelen over politiek en samenleving mede baseren op eigen ervaringen. In de manier waarop mensen over het land als geheel praten, zijn eigen ervaringen en wat zij in de media zien niet altijd duidelijk van elkaar te scheiden. Al met al lijken zorgen over het land een combinatie van eigen ervaringen, zorgen over de (eigen) toekomst en zorgen over anderen.

Inleiding: ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’

‘Net als in De sociale staat van Nederland 2003 valt op hoe groot het verschil is tussen de mate van tevredenheid met het eigen leven en die met de Nederlandse samenleving en de overheid. Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht, zo klinkt het in de enquête die we onder ruim 2000 Nederlanders hebben gehouden.’ (Sociaal Cultureel Rapport 2004: 49).

‘Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.’ Het is maar één zinnetje aan het begin van een zeshonderd pagina’s tellend SCP-rapport uit 2004, maar wel een zin die inmiddels al bijna twintig jaar meegaat. De zin vond in 2007 zijn weg naar het coalitieakkoord van het kabinet-Balkenende IV° en wordt in de media regelmatig gebruikt om de stemming in Nederland te typeren.¹⁰ Die stemming is er een waarin burgers zich gelukkig tonen in het eigen leven en tegelijkertijd bezorgd en ontevreden zijn over het land als geheel. De zin gaf publicisten meer dan eens aanleiding om een verklaring te zoeken voor deze ‘tevredenheidsparadox’ (aldus *De Groene Amsterdammer* in 2009, zie ook: Giessen 2013).

In de loop der jaren was er ook kritiek op de zin. Zo stelde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) dat de uitspraak ‘de indruk [kan] wekken dat er geen enkel verband zou bestaan tussen hoe mensen oordelen over hun eigen leven en hoe zij oordelen over de samenleving als geheel’ (WRR 2023b: 150). ‘Ik heb nooit begrepen’, zo schreef essayist Sommer in *de Volkskrant* (2009), ‘waarom je niet ontevreden mag zijn over de samenleving als je eigen omstandigheden goed zijn.’ Sommer verwees naar opiniepeiler De Hond, die vond dat het SCP de persoonlijke tevredenheidscijfers te positief interpreteerde. Ten slotte klonk vanuit het SCP zelf het geluid dat het eerste deel van de zin niet meer zou kloppen, of althans niet voor iedereen (zie Aharouay 2020).

Voorbij de simplificatie

‘Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ is ‘als omschrijving van het gevoel van Nederland uiteraard een simplificatie’, aldus voormalig SCP-directeur Schnabel (2018: 15). Daarom gaan we in dit hoofdstuk terug naar de achterliggende cijfers, voorbij de simplificatie, en bekijken we wat er schuilgaat achter de bevinding dat Nederlanders tevredener zijn over hun eigen leven dan over het land als geheel. Meer inzicht in de achtergronden van deze onderzoeksbevinding kan bijdragen aan de interpretatie ervan. Is het iets opmerkelijks (zoals het SCP in 2004 zelf stelde)? Is onvrede over het land als geheel vooral geklaag van verder gelukkige mensen, zoals sommigen veronderstellen (vgl. Van Mulligen 2020)? Kortom, hoe moeten we de bevinding dat Nederlanders tevredener zijn over hun eigen leven dan over het land als geheel begrijpen en duiden?

Die vraag beantwoorden we in vijf stappen. Als eerste kijken we of deze bevinding ook in 2023 nog klopt en in hoeverre het typisch Nederlands is. Als tweede kijken we wat er schuilgaat achter het ‘met mij gaat het goed’: zijn Nederlanders inderdaad zo tevreden met het eigen leven en geldt dat voor iedereen? Als derde kijken we voorbij het ‘met ons gaat het slecht’: in hoeverre zijn Nederlanders ontevreden over het land als geheel en denkt iedereen daar hetzelfde over? Als vierde stap richten we onze blik op het niveauverschil in oordelen over het eigen leven en het land als geheel. We gaan na of dit gat voor iedereen even groot is en wat de verklaringen voor het verschil zijn. Als vijfde stap onderzoeken we of dit gat ook betekent dat oordelen over het eigen leven en het land als geheel helemaal niet met elkaar samenhangen.

¹⁰ In het coalitieakkoord lezen we: ‘Veel mensen voelen zich onzeker over de toekomst. Het gaat velen beter, maar dat neemt de bezorgdheid niet weg. “Met mij gaat het goed, maar met de samenleving minder”, is een gevoel dat bij velen leeft. Optimisme en zorgen gaan hand in hand’ (Coalitieakkoord CDA, PvdA & CU 2007: 3).

¹¹ Zie bijvoorbeeld *de Volkskrant*, 6 april 2019, 4 mei 2019, 24 oktober 2023, 30 november 2023; AD, 10 mei 2023, 20 april 2023. Ook in analyses op blogs, in opiniebladen en essay(bundel)s is de zin een ijkpunt (cf. Van Daalen 2019; Van der Hoeven 2021; Van Mulligen 2020; Putters 2019; Segers 2021).

We onderzoeken de achtergronden van oordelen over het eigen leven en het land als geheel met behulp van wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp, gegevens uit de enquête Nederland in Beeld, gesloten en open vragen in het LISS-panel en acht focusgroepen (zie de [Verantwoording](#) achterin).

Kader 2.1 Hoe kijken Nederlanders aan tegen ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’?

In de loop der jaren maakte de discrepantie tussen het positievere oordeel over het eigen leven en het negatievere oordeel over het land als geheel, verschillende reacties los (zie hierboven). Als we met deelnemers van focusgroepen over deze bevinding doorpraten of de bevinding voorleggen in de enquête, zien we dat de stelling grofweg drie reacties oproept. We staan stil bij deze reacties, omdat ze gezien kunnen worden als een graadmeter van actuele ervaringen, culturele normen, en van ideeën over de samenleving en de positie die mensen daarin zelf innemen.

In de focusgroepen en open antwoorden zien we ten eerste dat mensen vraagtekens zetten bij de algemene geldigheid van de uitspraak ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’. De meeste deelnemers in de focusgroepen vinden weliswaar dat de uitspraak hun eigen stemming goed typeert, maar ze denken niet dat de uitspraak een goede samenvatting is van het gevoel van alle Nederlanders samen. Dat zij zich herkennen in de uitspraak heeft, zo veronderstellen de deelnemers, alles te maken met dat zij zich in een select gezelschap van bevoorrechte mensen bevinden. De uitspraak ‘met mij gaat het goed’ is in hun ogen slechts voorbehouden aan de mensen die gezond, jong, welvarend en werkzaam zijn, of aan mensen die nog niet kunnen of willen geloven dat het ‘eigenlijk’ slecht met hen gaat.

Een tweede type reactie is dat mensen de uitspraak ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ in morele zin afkeuren. Ze vinden dat die oordelen eigenlijk meer in lijn met elkaar zouden moeten zijn. Immers, als mensen positief zijn over het eigen leven, dan zouden ze ook positiever moeten zijn over het land als geheel. Of andersom: als mensen zich zorgen maken over het land als geheel, dan zou dat ook tot uitdrukking moeten komen in het oordeel over hun eigen leven. Zowel in de focusgroepen als in de open antwoorden zeggen respondenten dat het gat tussen het eigen leven en de samenleving als geheel ‘in feite’ niet groot is, of zou mogen zijn. Een sprekend voorbeeld is de gepensioneerde docent die zijn eigen leven met een 9,5 beoordeelt (naar eigen zeggen met een halve punt aftrek vanwege de broze gezondheid van zijn vader), smakelijk vertelt over zijn nieuwe interesses en daarnaast zijn zegeningen telt. De samenleving beoordeelt hij met een 6. Gedurende het gesprek, waarin uiteenlopende problemen in de samenleving zijn aangekaart, komt de man terug van zijn oordeel en concludeert dat zijn eigen 9,5 een teken is van een gebrekkige solidariteit (‘asociaal?’) en mogelijk zelfs een teken van het individualisme dat hij steeds meer in de samenleving bespeurt. In de LISS-enquête zien we soortgelijke morele afkeuringen terug, maar dan andersom. Mensen schrijven bijvoorbeeld dat Nederland een land is van ‘zeikerds’ en ‘egotrippers’ die in een ‘bubbel’ leven en ‘alleen maar met zichzelf’ bezig zijn en niet doorhebben of appreciëren hoe goed ze het eigenlijk hebben:

‘Omdat er te weinig wordt gekeken naar de landen om ons heen. De problemen in een aantal buurlanden zoals Engeland, Duitsland en Frankrijk zijn groter en bedreigender in vergelijking met ons eigen land.’
(man, 85 jaar, wo)

‘We beseffen niet hoe goed we het hier hebben en er zijn te veel mensen die zich laten leiden door polarisatie.’ (vrouw, 41 jaar, wo)

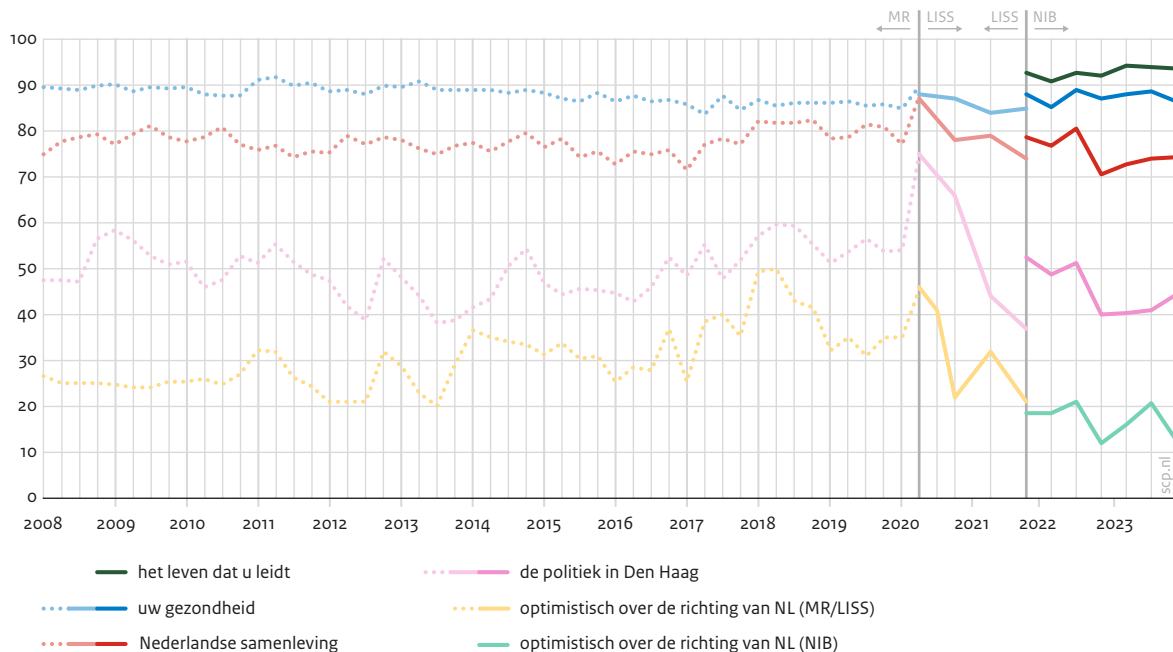
Een derde variant die we tegenkomen in de open antwoorden en horen in de focusgroepgesprekken is dat mensen de uitspraak in positieve zin uitleggen als blijk van solidariteit. De uitspraak signaleert het besef dat niet alles voor iedereen even goed gaat en dat er in de samenleving veel mis is. Mensen weten en erkennen dat Nederland een welvarend land is waarin iedereen het relatief goed heeft, met vrijheid, democratie en goede sociale voorzieningen. Het is hier beter dan elders. Dat neemt echter niet weg dat ook in een welvarend land dingen niet goed gaan, en daar maken mensen zich zorgen over.

Stap 1: nog steeds positiever over het eigen leven dan over het land en de politiek

Net als in alle eerdere jaren zijn Nederlanders ook in 2023 tevredener over het eigen leven dan over het land als geheel, zoals te zien is in figuur 2.1. De tevredenheid met het eigen leven ligt in alle metingen hoger dan de tevredenheid met het land als geheel. In figuur 2.1 gebruiken we ‘tevredenheid met de eigen gezondheid’ en ‘algemene levenstevredenheid’ als indicatoren voor tevredenheid met het eigen leven, en gebruiken we ‘tevredenheid met de Nederlandse samenleving’, ‘tevredenheid met de Haagse politiek’ en ‘optimisme over de richting waarin het land zich ontwikkelt’ als indicatoren voor tevredenheid met het land als geheel.

Er is niet alleen een verschil in evaluaties, maar ook in toekomstverwachtingen. In het aanvullende onderzoek in LISS in december 2023 is 67% optimistisch over de richting waarin het eigen leven zich ontwikkelt, over de richting van het land was 12% optimistisch. In [hoofdstuk 1](#) zagen we dat iets meer dan de helft van de Nederlanders optimistisch is over de eigen toekomst en dat een meerderheid zich tegelijkertijd pessimistisch toont over de toekomst van anderen en volgende generaties ([zie tabel 1.6](#)). Ook de verwachtingen van de Nederlandse economie zijn somberder dan de verwachtingen van de eigen financiële situatie ([zie tabel 1.2](#)).

Figuur 2.1 Aandeel dat een 6 of hoger geeft voor tevredenheid over het eigen leven, de samenleving en de politiek^a en de richting van het land^b, bevolking van 18+, 2008-(na)zomer 2023 (in procenten)

a Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor tevredenheid met deze aspecten op een schaal van 1-10.

b Weergegeven is het aandeel dat het duidelijk of meer de goede kant op vindt gaan. Let op: in de NIB-cijfers is de vraagstelling veranderd, dus die lijn is niet vergelijkbaar met eerder.

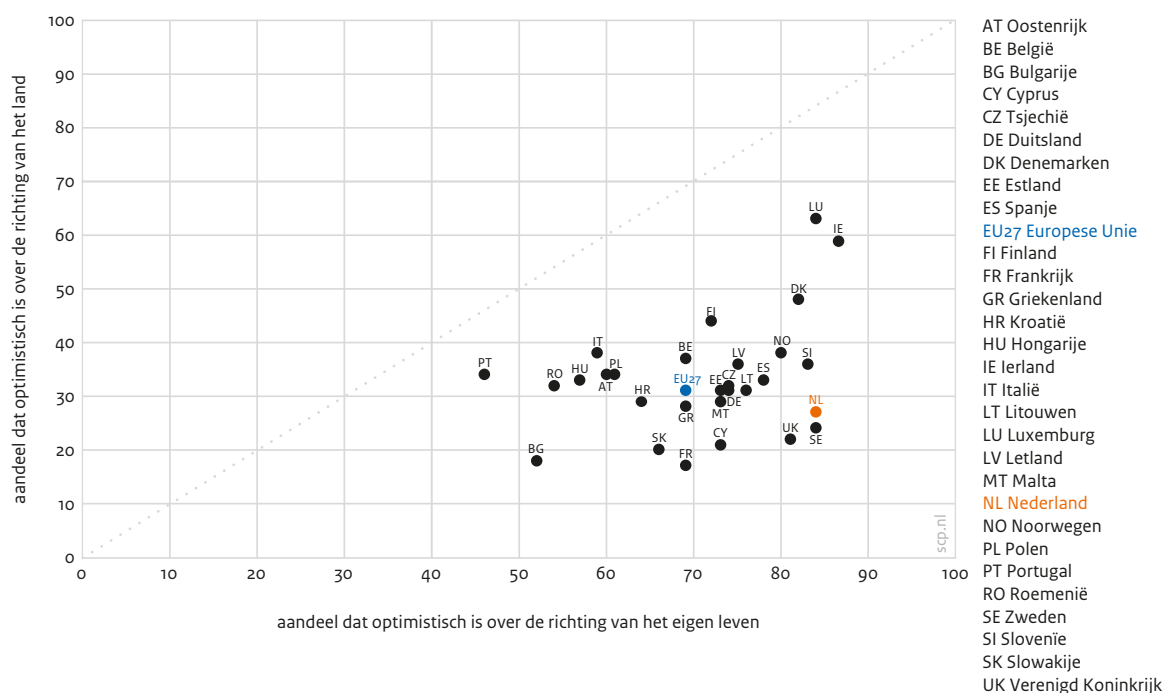
Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2023

De gegevens uit figuur 2.1 gaan over de bevolking als geheel, maar ook op individueel niveau zien we dat de meeste mensen positiever zijn over het eigen leven dan over het land als geheel. In de (na)zomer van 2023 geeft 75% het eigen leven een hoger cijfer dan de Nederlandse samenleving. 91% geeft het eigen leven een hoger cijfer dan de politiek. Respectievelijk 17% en 6% geeft hetzelfde cijfer aan hun eigen leven als aan de samenleving dan wel de politiek, terwijl 9% en 3% van de mensen positiever is over de samenleving of de politiek dan over het eigen leven.

De kloof in evaluaties en verwachtingen is niet uniek voor Nederland

Het verschil in oordelen over het eigen leven en het land als geheel is geen typisch Nederlands verschijnsel. In 1998 signaleerde Mutz (1998: 131) een soortgelijk patroon in de Verenigde Staten in oordelen over het persoonlijke en het collectieve: 'I'm doing better than we are.' Het is een fenomeen dat internationaal ook wel bekend staat als 'the optimism gap' (McNaughton Cassill en Smith 2002; De Vries en Hoffmann 2020; Whitman 1998). Dit gat tussen oordelen over het eigen leven en over het land als geheel doet zich ook in andere Europese landen voor (De Vries en Hoffmann 2020). In alle EU-landen (en ook in het Verenigd Koninkrijk en Noorwegen) vinden meer inwoners dat het eigen leven zich in de goede richting ontwikkelt dan dat het land zich in de goede richting ontwikkelt (zie figuur 2.2).

Figuur 2.2 Optimisme over het eigen leven en het land als geheel in verschillende Europese landen, bevolking van 15+, voorjaar 2023 (in procenten)^a

a Weergegeven is aandeel dat het de goede kant op vindt gaan met het eigen leven en met het land (andere antwoordmogelijkheden waren 'verkeerde kant' en 'weet niet'; een neutrale optie werd niet expliciet aangeboden).

Bron: Eurobarometer 99 (mei/juni 2023)

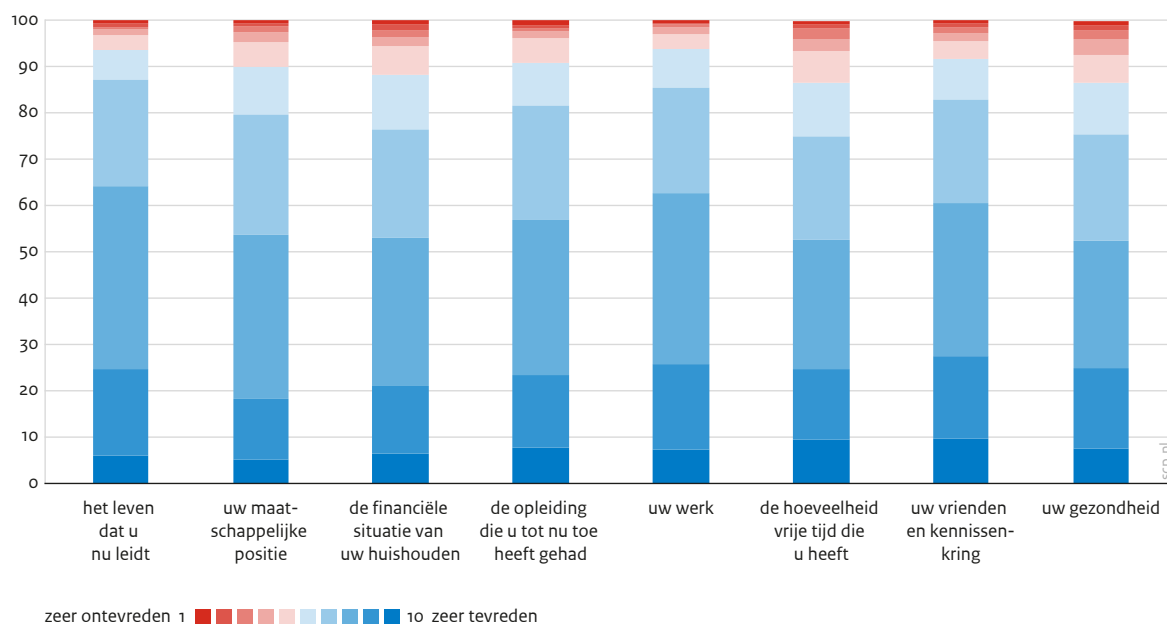
Stap 2: voorbij 'tevreden over het eigen leven'

De bevinding dat mensen tevredener en optimistischer zijn over hun eigen leven dan over het land als geheel klopt dus nog steeds. Om beter te begrijpen hoe dat kan en wat het betekent, proberen we deze bevinding in de rest van dit hoofdstuk te ontleden. We beginnen bij de oordelen over het eigen leven: hoe tevreden zijn Nederlanders daar eigenlijk over, waarover zijn ze tevreden en geldt dat voor iedereen?

Ruime voldoende voor allerlei aspecten van het eigen leven, wel verschil tussen mensen

Verreweg de meeste mensen geven een 6 of hoger voor het leven dat zij leiden. Ook andere aspecten van het eigen leven, zoals de financiële situatie, werk, opleiding, vrienden en gezondheid, krijgen van meer dan 85% van de Nederlanders een cijfer hoger dan 6. De algemene levenstevredenheid krijgt gemiddeld het hoogste cijfer (7,7), de tevredenheid met de eigen gezondheid, financiële positie en vrije tijd het laagste (resp. een 7,3, een 7,3 en een 7,4). Een 8 is het meest gegeven cijfer, gevolgd door een 7 en een 9 (zie figuur 2.3).

Figuur 2.3 Tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven, bevolking van 18+, (na)zomer 2023^a

a 'De volgende vragen gaan over tevredenheid. Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoe tevreden of ontevreden u bent over de volgende zaken in uw leven? Een 1 betekent "zeer ontevreden" en een 10 "zeer tevreden". Hoe tevreden of ontevreden bent u met: ...'

Bron: NIB juli-oktober 2023

Dikke onvoldoendes zijn er nauwelijks, maar er zijn wel verschillen in rapportcijfers die mensen geven.¹² Die verschillen zijn elders uitgebreid onderzocht (zie o.a. Boelhouwer en Vonk 2019; CBS 2015; Layard en De Neve 2023; Veenhoven 2012; Vonk en Schellingerhout 2024). Mensen met een hbo/wo-opleiding en mensen met een hoger inkomen geven hun leven een hoger rapportcijfer dan mensen met een opleiding tot en met mbo of mensen met lagere inkomens. Mensen met werk oordelen positiever over hun leven dan mensen zonder werk. Mensen in meerpersoonshuishoudens geven hun leven een hoger cijfer dan mensen in eenpersoonshuishoudens (CBS 2015: 39). Mensen zonder beperkingen en een betere ervaren (fysieke en mentale) gezondheid geven hogere cijfers dan mensen met beperkingen en een slechter ervaren gezondheid. Hoewel de levenstevredenheid de afgelopen vijf jaar gemiddeld stabiel is, is de levenstevredenheid onder jongeren en jongvolwassenen tussen 2017 en 2022 gedaald. Die daling was al zichtbaar voor de coronacrisis (Vonc en Schellingerhout 2024).

¹² Volgens het CBS (2015: 118) is de subjectieve welzijnsongelijkheid in Nederland laag in vergelijking met andere Europese landen. De verschillen in ervaren tevredenheid met 'het leven dat u nu leidt' zijn relatief klein, die met de ervaren gezondheid groter. Dat zien we ook in de laatste NIB-meting, waar de standaarddeviatie voor de algemene tevredenheid met het leven 1,4 is en die van de ervaren gezondheid 1,7.

Naast de rol van sociaaleconomische factoren blijken verschillen in levenstevredenheid samen te hangen met keuzes die mensen zelf maken, iets dat Veenhoven (2012) 'levensvaardigheid' noemt. Zo blijkt er onder andere een groot verschil in ervaren regie ('mastery' in het Engels). Mensen die het idee hebben dat ze greep hebben op hun eigen leven en hun eigen leven kunnen vormgeven, zijn tevredener over hun leven dan mensen die het gevoel hebben dat ze een speelbal van het leven zijn (Boelhouwer en Vonk 2019: 332; vgl. ook WRR 2023b). Een andere levensvaardigheid is de vaardigheid om keuzes te maken die passen bij iemands omstandigheden en kwaliteiten. Levenstevredenheid blijkt overigens niet helemaal maakbaar: ook erfelijkheid blijkt een grote rol te spelen (Veenhoven 2012).

We vroegen mensen in focusgroepen en de enquête ook waarop zij het oordeel over hun eigen leven baseren. Dan noemen mensen vooral vijf elementen: hun sociale contacten, financiële situatie, gezondheid, woonsituatie en tijdsbesteding. Bronnen van tevredenheid zijn familie en vrienden, een goede financiële situatie, goede gezondheid voor zichzelf en de mensen om hen heen, een eigen huis en een fijne baan. Mensen die negatief zijn over hoe het met hen gaat, noemen als reden over het algemeen hun eigen gezondheid of die van hun geliefden en sociaal gemis. We lezen bijvoorbeeld over gevoelens van depressiviteit, ernstige fysieke klachten, of hoe mensen lijden onder de eenzaamheid vanwege het wegvallen van een partner. We lezen in toelichtingen op de allerlaagste cijfers vooral gevoelens van te weinig grip op het eigen leven. Mensen ervaren weinig handelingsruimte ('er wordt te veel van mij gevraagd'), benoemen een stapeling van problemen ('veel dingen zitten privé tegen') of geven aan dat het leven erg complex is en dat de samenleving steeds complexer lijkt te worden:

'Omdat ik het leven, zeker in deze maatschappij, maar erg ingewikkeld vind en het mij niet lukt om volwaardig mee te kunnen draaien. Ik voel mij minder dan de rest.' (vrouw, 26 jaar, vmbo, cijfer 1)

Achter een 6 of 7 gaan ook zorgen schuil, een 8 is het streefcijfer

In de focusgroepen en open antwoorden valt op dat mensen die een 6 of 7 geven vaak vertellen wat er (nog) niet goed gaat. Pas vanaf cijfer 8 horen we voornamelijk dingen die goed gaan en waar mensen blij mee zijn. Het rapportcijfer 8 lijkt voor veel mensen het streefcijfer.

De meerderheid van de mensen die een 6 geeft voor het eigen leven, ongeveer twee derde, vertelt in de toelichting in de enquête wat er *niet* goed gaat. De andere derde is op zijn best zowel positief als negatief.¹³ Dat is een groot verschil met mensen die hun leven een 8 of 9 geven. De helft respectievelijk driekwart van de mensen die een 8 of 9 geven, laat zich uitsluitend in positieve bewoordingen uit. Van de mensen die een 7 toekennen, is bijna een kwart uitsluitend positief en iets meer dan een derde uit zich uitsluitend in negatieve bewoordingen. Maar in het geval van de zevens bevatten de uitsluitend negatieve toelichtingen over het algemeen relativerende opmerkingen en lezen we wensuitingen over wat ze graag anders zouden zien ('ik zou graag meer werk hebben'). Veel mensen geven een 7 als ze positief zijn over de mogelijkheden tot verbeteren en een 6 als ze somberder zijn over de perspectieven daarop:

'Ik heb mij een periode lang niet gelukkig gevoeld, maar hier heb ik de afgelopen jaren hard aan gewerkt en ik begin langzaam aan op een plek te komen waar ik wel van geluk kan spreken. Dus ik zie een 7 als "op de goede weg zitten".' (vrouw, 35 jaar, hbo, cijfer 7)

¹³ We hebben de toelichtingen van mensen bij tevredenheid met hun eigen leven gecodeerd in het analyseprogramma MAXQDA en zijn daar nagegaan of toelichtingen negatief of positief waren.

‘Ik kan me financieel net redden en heb geen schulden. Maar ik mis familie en dierbaren om me heen. Ik heb geen sociaal netwerk, ik woon alleen, geen ouders meer, geen broers en zussen, geen kinderen. Ik kan hier in mijn woonomgeving, sociale huurwoningen, geen aansluiting vinden met mensen. Ik ben anders, netjes gekleed, kom oorspronkelijk uit een grote stad. Aparte mentaliteit hier, roddel en achterklap. Ik ben heel makkelijk in contacten leggen, maar op de een of andere manier val ik altijd ergens mee buiten de boot.’ (vrouw, 67 jaar, mbo, cijfer 6)

Al met al lijkt het erop dat een 6 voor mensen eigenlijk een blijk van tevredenheid is. Dit sluit aan bij bevindingen uit eerder onderzoek naar de interpretatie van cijfers over levenstevredenheid (Boelhouwer en Vonk 2019: 317; zie ook: Ponocny et al. 2016). Het is overigens niet zo dat mensen die hun leven een 8 of 9 geven helemaal geen wensen meer hebben. Maar voor deze mensen, die in hun reacties veelal schrijven hoe ‘tevreden’ (variërend van ‘redelijk’ tot ‘dik’ tevreden) of zelfs ‘gelukkig’ zij zijn met een ‘prima’, ‘goed’ en in sommige gevallen zelfs ‘perfect’ leven, zijn verbeteringen eerder van de soort ‘er blijft altijd wat te wensen over’.

De noodzaak, wil en norm om positief te zijn

Zowel in de focusgroepen als in de enquête blijkt het voor mensen heel moeilijk om hun leven een laag cijfer te geven. Het is een intense ervaring om te moeten constateren dat het niet goed gaat. Dit openhartige relaas van een 58-jarige vrouw laat zien hoe moeilijk het is om ronduit te stellen dat het leven een 3 verdient:

‘Ik heb een drie gegeven. Maar eigenlijk vind ik m’n leven... Ik heb een heel leuk leven, maar ik ben nu bijna een jaar in de ziektewet met een longziekte en ik vind m’n leven nu echt gewoon zo vreselijk niet leuk. Ik mis alles. Ik lig heel veel op bed en ik probeer van alles wat beter te doen om gezond te worden en het lukt niet zo met heel veel dingen. Ik heb een geweldige baan. Ik ben nu weer af en toe eventjes op het werk, dus dat geeft mij ook weer een negen. Ik heb een geweldig leuke dochter van achttien waar het nu eindelijk na heel lange tijd best wel heel erg goed mee gaat. Dat is ook een negen. Mijn hobby’s zijn een negen. [Maar] ik kom zo ook financieel in een wat mindere tijd, omdat ik maar 70% krijg. [En dan maken] gezondheid en geld toch best ook wel een groot deel uit van het gelukkig zijn merk ik. Er kunnen nog zo veel leuke vrienden zijn en ik heb zelfs nog een vader van 92, dus weet je: er zijn heel veel mooie dingen. Maar ik geef m’n leven nu niet echt een hoog cijfer, want ik vind er eigenlijk geen ruk aan. Dat komt gewoon omdat ik gewoon veel op bed lig.’ (Heerenveen, groep hbo/wo)

Ze schetst hoezeer ze lijdt onder haar longziekte en welke gevolgen dat heeft voor allerlei andere aspecten van haar leven. Maar ze voegt er direct aan toe dat haar leven in principe een 9 waard is en uit ‘heel veel mooie’ dingen bestaat. Zo maakt ze van haar gebrekkige gezondheid slechts één en bovendien een tijdelijk onderdeel van haar leven.

De neiging om de negatieve zaken weg te redeneren en positief over het eigen leven te praten is al vaak door onderzoekers geconstateerd. Zo zien sociaalpsychologen dit soort reflecties als een coping-mechanisme. Zij spreken over een *positivity bias* of *optimism bias* (Sharot 2011), of in minder normatieve termen over een *positivity affect* (Caprara et al. 2017) danwel over de *tendency towards positivity* (Peeters 1971). Vanuit de wens van mensen om hun levensloop en ervaringen ‘in balans te brengen’ en betekenisvol te laten zijn, zijn zij geneigd hun leven positief te beoordelen (Walker et al. 2003; Wilson en Ross 2003) en negatieve onderdelen te negeren, te relativiseren of weg te laten (Conway et al. 2004). Die neiging zien we in open antwoorden en focusgroepen terug in de toevoeging van relativiserende woorden of de nadruk op de tijdelijkheid van negatieve elementen.

Waar sociaalpsychologen wijzen op de effecten van de tendens om positief te zijn voor het persoonlijk welzijn, zien we in de focusgroepen ook aanwijzingen voor positiviteit als sociale norm (cf. Fay et al. 2012; Eid en Diener 2001). In de open vragen uit zich dat bijvoorbeeld in de neiging van mensen om het vermeende negativisme bij andere mensen te veroordelen. In de focusgroepen horen we dat mensen elkaar bevestigen in hoe belangrijk het is om positief te zijn. Zo complimenteren ze elkaar over hoe positief ze omgaan met negatieve zaken in hun leven. We zagen hierboven al hoe de 58-jarige vrouw uit de omgeving Heerenveen het negatieve in haar leven uitvoerig contrasteert met allerlei dingen die wél goed zijn. Anderen benadrukken expliciet hoe belangrijk het is om positief te zijn, omdat het leven er anders sowieso niet veel beter op wordt. Ze benoemen het als belangrijke eigenschap van zichzelf of anderen, of zien optimistisch zijn als opdracht. In een reactie op het verhaal van de vrouw vertelt een 45-jarige man die zijn leven in Friesland heeft omarmd maar zichzelf toch echt identificeert als 'Tukker' het volgende:

A: 'Er zijn zoveel dingen inderdaad die je meeweegt op dat moment, maar echt negatief... Ik heb geen makkelijke jeugd gehad absoluut niet. En ik heb vanmorgen ook heel slecht nieuws gehad vanuit mijn ouders en zo. Maar weet je, al met al denk ik dat ik dan toch wel een positief cijfer ga geven. En ook omdat ik denk dat ik best wel gezegend ben met mijn leven op dit moment, ondanks alle slechte dingen. Ik denk: een drie. Oké, je moet altijd naar boven blijven kijken, dat snap ik ook. Maar dan denk ik van ja, maar als ik dan zo nadenk moet het wel positiever dat die net zo boven de voldoende komt.' (Heerenveen, groep hbo/wo)

Interviewster: 'Wat maakt het dan... want je noemt je kinderen en je bent zelf gezegend, maar er zijn ook heel veel dingen die minder zijn. Maar in de balans zeg je is het toch wel positief?'

A: 'Mijn opa zei altijd en dat was een hardwerkende boer, die jammer genoeg met Alzheimer had te kampen. Die man die zei – vanaf kleins af aan dan nam die me op de schoot en had hij altijd een pepermuntje in z'n jaszak zitten – en dan zei die van: "jongen, wees blij met wat je hebt in plaats van ongelukkig met wat je niet hebt". Dat is me altijd bijgebleven en dat leer ik mijn kinderen ook. Als de kleinste weer iets heeft van: "ik wil dit niet!", dan zeg ik: "Jongen. Weet ik. Dat is ook heel vervelend, maar koester wat je hebt in plaats van verdrietig zijn met wat je niet hebt".'

Hier lezen we hoezeer de man positief zijn als opdracht formuleert voor zichzelf, maar ook voor zijn kinderen; hij leert hun het belang van gelukkig en positief zijn aan, zoals zijn grootvader al bij hem deed. En hij zal niet de enige zijn. Ook in andere focusgroepen geven mensen elkaar de norm door, zo stelt een 53-jarige man uit Venlo:

'We moeten optimistisch en veerkrachtig blijven en ik denk dat met een positieve instelling dat het allemaal wel makkelijker wordt.' (Venlo, groep 'Nederland gaat meer de goede kant op')¹⁴

Al met al kunnen we concluderen dat de zinsnede 'met mij gaat het goed' op het eerste gezicht voor veel mensen in Nederland lijkt te kloppen, maar dat ook duidelijk is dat er allerlei redenen zijn om het eigen leven in een positief licht te bezien (de zogenoemde *optimism bias*, of *optimist affect*). We constateren dat de mensen die lager geven dan een 8 te maken lijken te hebben (gehad) met groot persoonlijk leed of zich in onaangename situaties bevinden waarbij één of meer elementen in hun leven ontbreken zonder dat er uitzicht is op verbetering. In dat opzicht moeten we ons niet blindstaren op voldoende of gemiddelde cijfers. Hier verhult de uitspraak 'met mij gaat het goed' namelijk de gelaagdheid van positieve en negatieve ervaringen. Daarnaast zien we dat de uitspraak 'met mij gaat het goed' voor veel mensen ook een geïnternaliseerde sociale norm is waaraan zij elkaar houden en waaraan zij zelf willen voldoen.

¹⁴ Bij de focusgroepen die we in Rotterdam en Venlo organiseerden, brachten we mensen niet bij elkaar op basis van gemeenschappelijk opleidingsniveau, zoals in Heerenveen en Amsterdam het geval was, maar op basis van hun oordeel over de richting waarin Nederland zich beweegt (meer de goede kant op of meer de verkeerde kant op). We groepeerden mensen die daar hetzelfde over dachten. Dit betekent dat de opleidingsachtergrond binnen de focusgroepen in Rotterdam en Venlo divers was. Zie voor meer informatie de Verantwoording achter in dit COB-bericht.

Stap 3: voorbij ‘ontevreden over het land als geheel’

Als derde stap in het beter begrijpen van de bevinding dat mensen positiever oordelen over hun eigen leven dan over het land als geheel, richten we ons op de oordelen over dat laatste. Mensen oordelen verschillend over de diverse aspecten van de samenleving en groepen in de samenleving verschillen ook onderling in hun oordelen. Deze verschillen zijn groter dan die bij de beoordeling van het eigen leven.

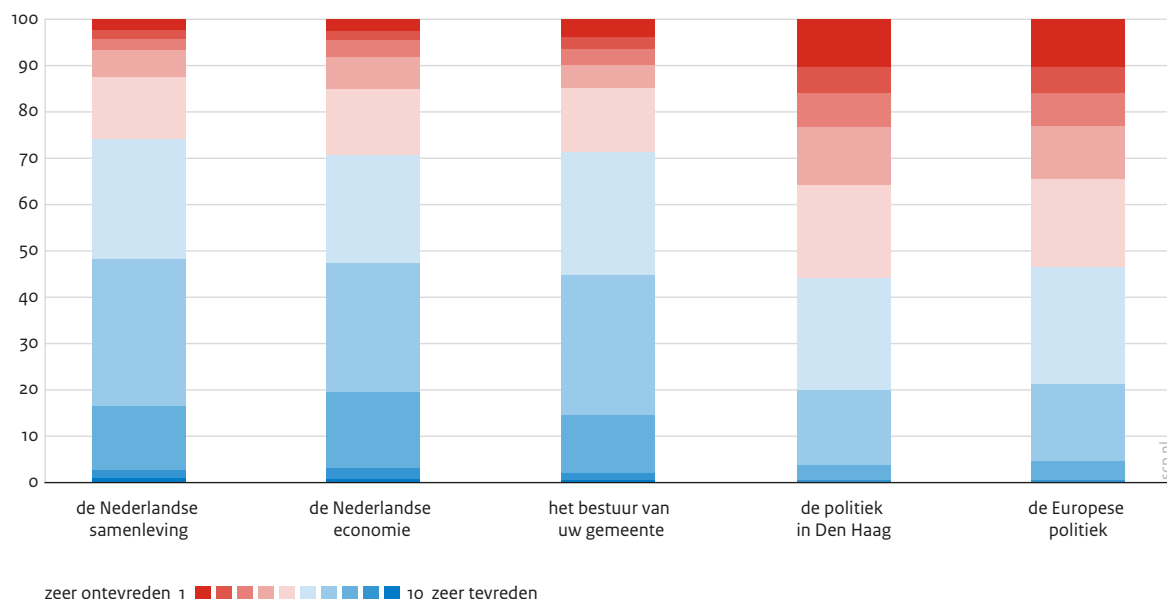
Gemengde gevoelens over de samenleving, onvrede over de politiek

Meer mensen zijn tevreden over de Nederlandse samenleving, de Nederlandse economie en het bestuur van de gemeente dan over de politiek in Den Haag en de EU ([zie figuur 2.4](#)). In [hoofdstuk 1](#) zagen we al dat onvrede overheerst in vrijwel alle indicatoren waarmee we politieke houdingen in kaart brengen. Niet alleen is de meerderheid niet tevreden met de politiek in Den Haag, het vertrouwen in de Tweede Kamer en regering is laag en het idee dat politici niet luisteren wordt breed gedeeld. De houdingen over de Nederlandse samenleving zijn niet alleen iets positiever dan over de politiek in Den Haag, ze zijn ook wisselender. De Nederlandse samenleving scoort nog net een voldoende, een meerderheid heeft in principe vertrouwen in anderen en mensen roemen elkaars hulpvaardigheid. Tegelijkertijd zijn er sinds 2008 steeds zorgen over de manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan en meten we sinds 1975 al steun voor de stelling dat de normen en waarden achteruitgaan (COB 2023|3: 11). Dat verschil tussen de evaluatie van de samenleving en de politiek is er sinds de start van de COB-metingen in 2008 steeds. Het leidde in de eerste verdiepende COB-studie al tot de drieslag ‘positief over het eigen leven, bezorgd over de samenleving en negatief over de politiek’ (Dekker 2009: 220).

Waar de oordelen over het eigen leven door de tijd heen geen grote verschuivingen laten zien (zie ook Vonk en Schellingerhout 2024), blijken de meeste evaluaties van het land als geheel beweeglijk. Vooral evaluaties van de economie (zie o.a. COB 2022|1: 61) en van de politiek ([zie figuur 2.1](#)) zijn beweeglijk en mede afhankelijk van economische en politieke ontwikkelingen. Ook oordelen over de richting van het land zijn veranderlijk. Over het algemeen zijn er meer pessimisten dan optimisten, maar het aandeel pessimisten schommelt door de tijd en in 2018 en 2020 waren de optimisten tijdelijk de grootste groep (COB 2023|2: 21-22).¹⁵

¹⁵ Een tijdelijke verkleining van de ‘optimism gap’ is dus vrijwel altijd het gevolg van positievere oordelen over het land als geheel.

Figuur 2.4 Tevredenheid met diverse aspecten van de samenleving als geheel, bevolking van 18+, (na)zomer 2023^a

a 'De volgende vragen gaan over uw tevredenheid over de samenleving en de politiek. Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoe tevreden of ontevreden u hierover bent? Een 1 betekent 'zeer ontevreden' en een 10 'zeer tevreden'. Hoe tevreden of ontevreden bent u over...'

Bron: NIB juli-oktober 2023

Grotere spreiding in oordelen over het land en de politiek

Vooral over de politiek zijn de meningen meer verdeeld dan over de diverse aspecten van het eigen leven. De spreiding van de antwoorden in figuur 2.4 is groter dan in [figuur 2.3](#).¹⁶ We hebben eerder gekeken wie er van mening verschillen over de richting van het land en de politiek (Geurkink en Miltenburg 2023; Geurkink en Van Noije 2024; Van Noije en Den Ridder 2024). Er blijken vooral grote verschillen naar opleidingsrichting en partijvoorkeur. Mensen met basisschool, lbo of mbo zijn negatiever over de samenleving, de richting van het land en de politiek dan mensen met een hbo- of wo-opleiding. Die grote opleidingsverschillen zijn een terugkerende bevinding in opinieonderzoek waarvoor de verklaring vermoedelijk ligt in het feit dat iemands opleidingsniveau een bundeling is van de sociaaleconomische positie, kennis, cognitieve vaardigheden en sociale omgeving. Die dingen werken allemaal door in de opleidingsverschillen en zorgen samen voor grote verschillen in allerlei maatschappelijke houdingen (COB 2022|1: 30). Ook zijn er grote verschillen naar partijvoorkeur, vooral in oordelen over het land en de politiek (zie ook [hoofdstuk 1](#)). Aanhangers van PVV/JA21/FvD, BBB en SP zijn negatiever en somberder dan aanhangers van VVD, D66 en CDA. Oordelen over de richting van het land hangen daarnaast samen met inkomen, werk, sociale positie, gezondheid en het idee dat iemand onderdeel uitmaakt van de samenleving (Geurkink en Miltenburg 2023).

¹⁶ De verdeling van de rapportcijfers in de figuren 2.3 en 2.4 laat zich met behulp van de standaarddeviatie ook in een cijfer uitdrukken, een cijfer dat weergeeft hoe groot de spreiding rond het gemiddelde is. Hoe groter het getal, hoe groter de variatie in antwoorden. Bij tevredenheid met het eigen leven is de standaarddeviatie 1,4. Bij tevredenheid met de samenleving is dat 1,6 en bij de Haagse politiek 2,0.

Waarom zijn mensen geneigd negatief te oordelen over de samenleving?

We hebben in [hoofdstuk 1](#) en in eerdere COB-berichten aandacht besteed aan de redenen waarom mensen ontevreden zijn over de politiek (o.a. zie ook Geurkink en Van Noije 2024) en somber over de samenleving als geheel (COB 2019|4: 21 e.v.; Geurkink en Miltenburg 2023). Los van de inhoud van die zorgen vallen in open antwoorden en focusgroepgesprekken twee dingen op. Ten eerste dat er pas vanaf het cijfer 8 ook positieve elementen worden genoemd. Tot en met cijfer 7 schrijven mensen vooral op wat er niet goed gaat (zie ook COB 2022|1: 29). Net als bij de tevredenheidscijfers over het eigen leven is een 6 dus weliswaar een voldoende, maar lijkt een 8 het streefcijfer.¹⁷

Ten tweede valt op dat de invloed van de sociale norm minder aanwezig is bij oordelen over de richting van het land en de politiek dan bij oordelen over het eigen leven. In gesprekken over het eigen leven zagen we dat een psychologisch mechanisme en sociale norm leiden tot de neiging om positief en optimistisch te zijn. Die sociale norm is aanzienlijk minder aanwezig bij het praten over de richting van het land en de politiek. Er is wel een kleine groep die hoge cijfers geeft en dat motiveert door te zeggen dat het belangrijk is om positief blijven of dat zijzelf positief zijn ingesteld (COB 2019|4: 31). We zien ook dat mensen Nederland een fijn land vinden in vergelijking met andere landen (zie [hoofdstuk 1](#)). Maar als dat alles eenmaal gezegd is, dan richt het gesprek zich meestal snel op wat er fout gaat en beter kan. De mensen in onze focusgroepen die het de goede kant op vinden gaan, zijn meestal in de minderheid. En als zij zich uitspreken, geven ze vaak snel verontschuldigend toe dat ze de zorgen over de samenleving heus wel zien en delen. Wie te positief is over het land als geheel krijgt al snel het verwijt de problemen niet te zien of niet te willen zien. Het blijkt voor mensen in open vragen en groepsgesprekken ook veel gemakkelijker om te vertellen wat er allemaal niet goed gaat in Nederland dan wat er wel goed gaat. Het blijkt altijd gemakkelijker om problemen te noemen dan sterke punten (zie [hoofdstuk 1](#)). Open antwoorden over waarom het de verkeerde kant opgaat, zijn veel langer dan antwoorden waarom het de goede kant opgaat (Van Houwelingen et al. 2011: 115) en in groepsgesprekken is het voor moderators moeilijker een gesprek op gang te houden over wat goed gaat dan een gesprek over wat verkeerd gaat.¹⁸ Mensen benadrukken zelf ook nogal eens dat ‘Nederlanders geneigd zijn om naar het negatieve te kijken’. Bovendien stellen ze vast dat het lang niet altijd makkelijk is om positief te zijn, zeker in het licht van alle negatieve berichtgeving. De focusgroepeel deelnemers in Venlo die we bijeenbrachten op basis van hun gemeenschappelijke positieve oordeel over welke kant Nederland opgaat, illustreren dat:

A: ‘We worden [er] iedere keer mee doodgegooid op *social media* of op het nieuws. Van: Hè? Oké, weer een voedselbank dicht, weer een voedselbank open, nog een voedselbank open. En dan kun je je wel afvragen van: ja het gaat ook inderdaad slecht met Nederland, want we zien op het nieuws en we horen van mensen... maar ik hoor dat niet van m’n eigen mensen in mijn omgeving. Dus ik geloof dan wel enigszins wat er dan op het nieuws gebeurt, terwijl in mijn omgeving en ikzelf dat dus niet ervaren. Maar toch ben ik overtuigd dat het over het algemeen slechter gaat met Nederland dan ik eigenlijk heb ervaren. Eigenlijk is dat wel gek.’ (Venlo, groep ‘Nederland gaat meer de goede kant op’)

B: ‘Ja, weet je, het zegt iets over positief naar het leven kijken. Ik denk dat wij ook heel veel beïnvloed worden door nieuws dat gewoon constant negatief is.’

C: ‘Dat ben ik met je eens, maar dan heb je zelf de keus of je daaraan wilt deelnemen.’

D: ‘Precies, dat is de keuze die je maakt, waardoor ik zeg van, ik zet af en toe het nieuws niet aan.’

Interviewster: ‘Heeft dat dan een negatieve invloed op je persoonlijke leven, of hoe je naar Nederland kijkt, of allebei?’

¹⁷ Kijken we met dat oog naar de tevredenheidscijfers over de samenleving, dan ligt het aandeel bij wie het streefcijfer van een 8 wordt gehaald erg laag. 17% geeft de Nederlandse samenleving een cijfer 8 of hoger, bij de Haagse politiek is dat 5% en bij de Europese politiek 4%. Bij tevredenheid met diverse aspecten van het dagelijks leven is dat in de (na)zomer van 2023 tussen de 54% en 64%.

¹⁸ Zo schrijven de onderzoekers van MARE in hun onderzoeksverslag van de focusgroepen in januari: ‘In Heerenveen vinden deelnemers het veel lastiger om positieve zaken te benoemen, elk positief punt wordt voorzien van een negatieve keerzijde’ (Ter Berg en Schuurman 2024: 9).

E: ‘Allebei. Maar [...] wat ik net zei: Nederlanders zijn geneigd om naar het negatieve te kijken. En daar zit een oorzaak bij hoe het nieuws gebracht wordt en welk nieuws gebracht wordt. En nu zijn er topics op NU.nl en ik ben heel blij dat ik denk: “Oh, er is ook positief nieuws deze dag!”’

Zorgen uitspreken over het land en de politiek is dus normaal. De *positivity bias* die er bij de oordelen over het eigen leven is, ontbreekt bij velen. Sterker: volgens Mutz is hier eerder sprake van een *negativity bias*, omdat mensen hun oordelen vooral zouden baseren op mediaberichtgeving en die zou overwegend negatief zijn (Mutz 1998: 117–118, 131–132). Het mechanisme waarbij mediaframes en politieke discoursen negativiteit over de samenleving versterken is ook door andere onderzoekers veelvuldig vastgesteld. Historici hebben laten zien dat vervaldenken, als schrikbeeld tegenover vooruitgangdenken, diep verankerd zit in (vroeg) moderne samenlevingen. Peter Burke liet bijvoorbeeld al zien hoe wetenschappers, publicisten en politici gepreoccupeerd zijn met uiteenlopende vormen van neergang: van economische tot religieuze, en van militaire tot morele neergang (Burke 1977; voor Nederland: De la Porte 2023). Media lijken dergelijke denkbeelden te reproduceren en te versterken: Cappella en Jamieson (1997) schreven in dit verband al over een zogenaamde ‘*spiral of cynicism*’ vanwege de journalistieke neiging om treurige en sombere verhalen uit te vergroten en sensationeel te maken, uitzonderlijke gebeurtenissen sterk te overbelichten en te denken in polemieken (vgl. Soroka et al. 2019; Van der Meer et al. 2019; Jacobs et al. 2018; Entman 2007). Auteurs hebben ook wel gesteld dat zulke vormen van berichtgeving de dominante medialogica zijn geworden (Lawrence en Mueller 2003). Aangezien mediaberichten, zowel van traditionele media als nieuwe socialemediaplatforms, voor mensen het ‘venster op de wereld’ zijn, stellen onderzoekers dat mensen vervolgens geneigd zijn de gemediatiseerde negatieve werkelijkheid over samenleving en politiek als waarheid te accepteren (McNair 2009; Renn et al. 1992).

Overigens is er in mediaonderzoek ook aandacht voor de richting van het verband tussen mediagebruik en negatieve oordelen. Onderzoek laat zien dat de inhoud van de berichtgeving van invloed is op de opvattingen en oordelen van mensen (zie o.a. Bakshy et al. 2015; Cinelli et al. 2021; McNaughton-Cassill en Smith 2002). Andersom is het ook mogelijk dat mensen selectief zijn in hun mediagebruik en nieuwsconsumptie (Van der Meer et al. 2020). Zo zien onderzoekers de neiging onder mensen om uitsluitend nieuws te vergaren dat hun denkbeelden bevestigt (de *confirmation bias*). Interessant in het licht van deze paragraaf is ook dat mensen, bewust of onbewust, negatief nieuws lijken te prefereren, bijvoorbeeld omdat ze dit type nieuws nieuwswaardiger of geloofwaardiger vinden (Baumeister et al. 2001). Dit effect is bij politiek nieuws bijzonder sterk aanwezig (Trusseler en Soroka 2014). Hier lijken de *confirmation bias* en *negativity bias* elkaar te versterken.

Tot slot is het ook mogelijk dat mensen een deel van de zorgen over hun eigen leven tot uiting brengen in oordelen over de samenleving als geheel. Als tevredenheid met het eigen leven de norm is en ook psychologisch heilzaam, dan zou het eveneens heilzaam kunnen zijn om de dingen die mislopen in het eigen leven of niet gaan zoals mensen zouden willen, te projecteren op de samenleving als geheel. Het is ook denkbaar dat mensen de stand van het land als negatief beoordelen vanwege negatieve mediaberichtgeving en hun zorgen stilliger poneren om gehoord te worden. In onderzoek voor de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2013) vroegen we mensen die zich erg somber toonden over de richting van het land of zij wakker lagen van hun zorgen over de politiek (Dekker et al. 2013: 127 e.v.). Dat bleek niet het geval te zijn. Mensen maakten zich zorgen en hadden het gevoel dat wat steviger aan te moeten zetten, omdat zij anders niet gehoord zouden worden. Zo bezien moeten we stevige negatieve antwoorden waarderen om hun signaalwerking en moeten onderzoekers en beleidsmakers ervoor waken om de zorgen van mensen terzijde te schuiven als overdreven geschreeuw en geklaag. Het is niet denkbeeldig dat beleidsmakers toondoof worden voor wat mensen aankaarten. Zo wijst Sara Ahmed in haar onderzoek naar klachtenprocedures en de behandeling van klachten erop, dat organisaties zelden echt responsief zijn en in de regel de gevoelens van machteloosheid onder klagers vergroten. Zij waarschuwt dan ook: ‘If you need to shout to be heard, you are not heard.’ (Ahmed 2021: 89)

Kijken we voorbij de uitspraak ‘met ons gaat het slecht’, dan zien we dat deze zinsnede nuancering behoeft. De uitspraak heeft vooral betrekking op de richting die Nederland opgaat en op de politiek, terwijl mensen over de Nederlandse samenleving minder negatief zijn. Er zijn grote verschillen tussen groepen in hun oordeel over de richting van het land en de politiek, maar voor beide zijn dat eerder gradaties van ontevredenheid dan van tevredenheid. We zagen dat er drie redenen zijn waarom mensen zich in negatieve bewoordingen uitlaten over het land als geheel. Ten eerste is ook hier sprake van een sociale norm: wie zich niet negatief uitlaat over de politiek of de richting van het land, kan worden gezien als niet-betrokken of als egoïstisch. Ten tweede is een negatievere boodschap *in de perceptie* van mensen productiever: wie negatief is, heeft een grotere kans om te worden gehoord. Ten derde zijn de negatieve antwoorden een reflectie van beeldvorming door de media, die – zo laten media-onderzoekers zien – de tendens hebben vooral in negatieve zin te berichten over samenleving en politiek. En voor de volledigheid: de drie redenen sluiten natuurlijk geenszins uit dat mensen oprechte zorgen hebben, die zij in gesprekken en via vragenlijsten aan ons proberen duidelijk te maken.

Stap 4: het verschil tussen oordelen over het eigen leven en het land

Nadat we hiervoor onderzochten wat er schuilgaat achter de tevredenheid met het eigen leven en de onvrede over het land als geheel, kijken we nu naar het verschil tussen beide oordelen. We refereerden in stap 1 al aan dit fenomeen als ‘*the optimism gap*’ (Whitman 1998), al zou het natuurlijk net zo goed ‘*the pessimism gap*’ kunnen heten, of in het Nederlands: ‘de evaluatiekloof’. We bespreken eerst welke verklaringen er in de literatuur zijn gegeven voor het gat tussen de tevredenheid over het eigen leven en de ontevredenheid over het land als geheel. Vervolgens analyseren we hoe de bevindingen uit onze eigen kwalitatieve gegevens hierbij aansluiten en onderzoeken we met enquêtegegevens of de evaluatiekloof voor iedereen even groot is.

Een scheiding tussen de private en de publieke sfeer

We beschreven hierboven al de psychologische neiging en sociale norm om positief te zijn over het eigen leven, en de neiging en norm om negatief te zijn over het collectief. De combinatie van die twee tegengestelde mechanismen verklaart deels al het verschil in oordelen. De psycholoog Diana Mutz (1998) stelde in haar onderzoek naar de rol van persoonlijke en maatschappelijke overwegingen in stemgedrag vast, dat eigen ervaringen nauwelijks van invloed zijn op het oordeel over hoe het gaat met de gemeenschap als geheel. Ze maakt daarbij een onderscheid tussen een private en publieke ruimte en spreekt over de ‘*compartmentalization of personal and political judgement*’ (Mutz 1998: 131). Hierbij leven mensen enerzijds als privépersoon in hun private domein en anderzijds als burger in een publiek domein, waarbij elk van de twee domeinen functioneert volgens een eigen ‘logica’ (Arendt 1958, in: Elchardus 2011: 409). De socioloog Elchardus stelt op basis van zijn analyses eveneens dat ‘*one should certainly distinguish between the two kinds of evaluations. They are separate phenomena that cannot simply be equated with each other. People distinguish their personal fate from the state of society*’ (Elchardus 2011: 414). Tiemeijer redeneerde enkele jaren daarvoor al langs dezelfde lijn: ‘Mensen lijken een splitsing aan te brengen tussen het oordeel over de eigen leefsituatie en het oordeel over de gemeenschap als geheel. [...] [De] oordeelsvorming over het eigen leven vindt plaats in het ene mentale compartiment, terwijl de oordeelsvorming over samenleving en politiek plaatsvindt in het andere mentale compartiment’ (Tiemeijer 2006: 296).¹⁹ Mutz (1998) verklaart zo’n onderscheid vanuit attributie: mensen beschouwen persoonlijke omstandigheden als resultaten van hun eigen handelen en niet

¹⁹ De term ‘compartmentalisering’ komen we op verschillende onderzoeksterreinen tegen, bijvoorbeeld in onderzoek naar consumptiepatronen en attitudes om te begrijpen waarom mensen zich enerzijds zorgen maken over klimaatverandering, maar anderzijds hun (niet-duurzame) consumptiepatronen voortzetten (vgl. Anciaux 2019; Halkier 2013; Zorell en Yang 2019). Binnen onderzoek naar de motieven voor stemgedrag keert het concept terug bij het onderscheid tussen ‘egotropische’ of ‘sociotropische’ overwegingen (vgl. Healy et al. 2017; Kiewiet en Lewis-Beck 2011).

als resultaat van overheidsbeleid. Pas wanneer mensen zien dat het meer mensen overkomt, krijgen ze de indruk dat er sprake is van iets structureels (Mutz 1998, in: Tiemeijer 2006: 297). Sears en Funk (1990) veronderstellen dat mensen zo gesocialiseerd zijn dat als ze wordt gevraagd naar oordelen over de politiek en samenleving, ze denken dat ze geacht worden uitspraken te doen over het algemeen belang en het persoonlijke buiten beschouwing te laten (Sears en Funk 1990, in: Tiemeijer 2006: 297). Kortom: oordelen over het eigen leven en over het land als geheel zouden dus het resultaat zijn van twee verschillende manieren van oordelen.

Evaluaties over het eigen leven en het land als geheel gaan over iets anders

In focusgroepen en open vragen zien we bewijs voor het idee van de private en publieke sfeer als sferen die je los van elkaar kan beoordelen. Een eerste aanwijzing daarvoor komen we tegen in de focusgroepen: daar moeten deelnemers even schakelen als we ze vragen wat hun oordelen over het eigen leven en het land als geheel met elkaar te maken hebben. Op dat moment hebben we al een uurtje gesproken over het eigen leven en vervolgens over het land als geheel. Het zijn geanimeerde gesprekken. Als de interviewster daarna vraagt wat beide dingen met elkaar te maken hebben, valt het in alle groepen stil.

Wanneer de interviewster de vraag toelicht en teruggrijpt op de eerste gesprekken over het eigen leven en het land als geheel, horen we dat veel mensen aanvankelijk geneigd zijn een onderscheid te maken in de beoordeling van hun eigen leven en de samenleving als geheel. Zoals deze man uit de omgeving van Venlo:

‘Ja, ik zie dat echt als twee losse dingen. Ik bedoel: ja, m’n eigen leven kan hartstikke goed gaan, terwijl iemand anders gewoon heel veel ellende heeft in Nederland op een beperkte groep die benadeeld wordt, terwijl mijn leven gewoon doorgaat en dat is goed. Dus in mijn ogen staat dat gewoon los van elkaar.’ (Venlo, groep ‘Nederland gaat meer de verkeerde kant op’)

Mensen hebben grofweg drie redenen om oordelen over het eigen leven los te zien van oordelen over het land als geheel. Ten eerste komt het vaak voor dat mensen zeggen dat hun oordelen over het land als geheel vooral over anderen gaan met wie het niet goed gaat. De redenering lijkt hier te zijn dat het zo goed gaat met het land als dat het gaat met de mensen die het slechtst af zijn. Daarin ligt dan in hun ogen de verklaring voor verschil in oordelen: met mij gaat het wel goed, maar met heel veel anderen niet. Veel respondenten in de focusgroepen vinden dat zij zich in een bevoorrechte positie bevinden: het gaat goed met hen. Ze geven hun eigen leven een hoog cijfer omdat ze zelf tevreden zijn, en zijn bezorgd over de richting van het land omdat zij zien dat het met anderen niet goed gaat. Ze zien dat negatieve ontwikkelingen zoals prijsstijgingen, de overspannen woningmarkt, verslechterde zorg en toegenomen criminaliteit andere mensen treffen, zoals mensen in armoede, mensen met een slechte gezondheid, mensen in de Randstad, jongeren, of ouderen. Een 26-jarige man uit de regio Venlo vertelt:

‘Ik ben niet per se positief [over] de samenleving. [...] [A]lleen ik sta er nu verder vanaf waardoor ik me dus daarover zelden zorgen maak, zeg maar. [Maar] stel ik zou slachtoffer zijn van de toeslagenaffaire of zo, ja dan zit je daar ook middenin. En dan denk je echt: ‘ja, Den Haag heeft gefaald’. Of als ik naar de voedselbank zou moeten gaan [...], dan kom ik met allemaal mensen in aanraking die ook naar de voedselbank mogen. En dan denk ik dat we het erover hebben van hoe Nederland heeft gefaald in z’n algemeen.’ (Venlo, groep ‘Nederland gaat meer de verkeerde kant op’)

Oordelen over het eigen leven en het land als geheel

De deelnemers die onzekerder zijn over de stabiliteit van hun bevoorrechte positie kunnen zich voorstellen dat als maatschappelijke ontwikkelingen zoals de prijsstijgingen doorzetten, zij zelf ook tot het deel van de natie gaan behoren waar het niet goed mee gaat. Een 31-jarige medebewoner uit Venlo stelt:

‘Kijk, ik ben een deel van Nederland, maar ik ben Nederland niet. Ik zie heel veel om me heen wat niet goed is en wat verbetering nodig heeft, maar ik heb zelf nog de boterham op m’n bord, ik heb zelf nog een baan. Er is van alles mis, maar ik kom er nog wel uit.’ (Venlo, groep ‘Nederland gaat meer de verkeerde kant op’)

Een tweede reden waarom mensen vinden dat oordelen over het eigen leven en het land als geheel verschillende dingen zijn, is dat ze over iets heel anders gaan en op basis van andere criteria worden beoordeeld. Mensen beoordelen hun eigen leven op elementen waar ze zelf gelukkig van worden, zoals sociale contacten, woon- en leefsituatie, maar ook hun gezondheid en vrijetijdsbesteding. De samenleving beoordelen ze juist op elementen die het persoonlijke overstijgen, zoals veranderende normen (veelal negatief: individualisme, asociaal gedrag, polarisatie), politieke ontwikkelingen, belastingdruk, het klimaat, of de situatie in de zorg. Voor deze mensen gaan oordelen over het eigen leven en over de samenleving als geheel dus over andere onderwerpen of vraagstukken. Mensen die benadrukken dat het om verschillende dingen gaat, geven vaak ook aan dat het voor hen niet meer dan logisch is dat zij vooral met een positieve blik naar het eigen leven kijken en met een negatieve blik naar de samenleving als zodanig. Een enkeling benoemt dat het loskoppelen van de private en publieke sfeer mentaal ook nodig is. Het is een *copingstrategie*:

A: ‘Op [het ene] moment denk ik even van: “oh help! Waar moeten onze kinderen, onze jeugd, onze generaties onder ons [heen]” en dan vervolgens zeg ik: “och, ik stap op de fiets”. En gaan we lekker fietsen.’ (Venlo, groep ‘Nederland gaat meer de goede kant op’)

B: ‘[Ik] denk dat je als mens ook maar tot een bepaald iets het aankan weet je wel. En verder zal je wel je kop in het zand moeten steken, want je kunt niet alles aan. En digitaal is er steeds meer informatie beschikbaar, dus je wordt ook overspoeld met informatie aan alle kanten.’

A: ‘Je wordt gewoon depressief ervan.’

B: ‘Als je echt wil, kan je daar echt depressief van worden.’

De derde reden om het onderscheid te maken is dat mensen de mate van invloed of controle die zij ervaren als graadmeter nemen. De invloed op het eigen leven beoordelen mensen als groot: het zijn hun eigen keuzes die hun levensgeluk bepalen. Dit wil overigens niet zeggen dat het eigen leven volledig te sturen is. De deelnemers stellen dat er geen garanties zijn: de toekomst is onzeker en ongelukken en pech met gezondheid kunnen iedereen altijd overkomen. De invloed op de samenleving en politiek wordt juist als erg klein beoordeeld. Verschillende mensen halen hier het voorbeeld van verkiezingen aan: je kan zelf je stem bepalen, maar op de verkiezingsuitslag als zodanig heb je als individu maar een kleine invloed, laat staan op wat politici vervolgens met de uitslag doen bij de kabinetsformatie en welke beleidsbeslissingen ze vervolgens nemen. Hierbij komt ook voor dat mensen benoemen dat beleidsonderwerpen en politiek niet direct raken aan hun eigen leven. Waar mensen ook wonen, van Amsterdam tot Venlo en van Rotterdam tot Heerenveen, Den Haag is gevoelsmatig ver weg. Zo stelt een vrouw uit de omgeving van Amsterdam:

‘Er kan heel veel gebeuren in de politiek, maar ik denk niet dat dat echt een directe weerslag heeft op mijn leven meteen.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

Hoewel hij het volledig oneens is met deze lezing dat Den Haag geen directe rol speelt in het eigen leven (want zie de coronamaatregelen), redeneert een andere deelnemer wel volgens dezelfde lijn:

‘Ook al kan ik ontevreden zijn over hoe het zeg maar in de wereld of in Nederland gaat, heb ik niet het idee dat dat direct invloed heeft op mijn persoonlijk geluk. Dat zijn meer die andere dingen, die concrete dingen, zoals wel een huis hebben of niet een huis hebben of een relatie of een ziekte. Ja, die hebben bij mij direct invloed op mijn geluk en hoe ik me voel.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

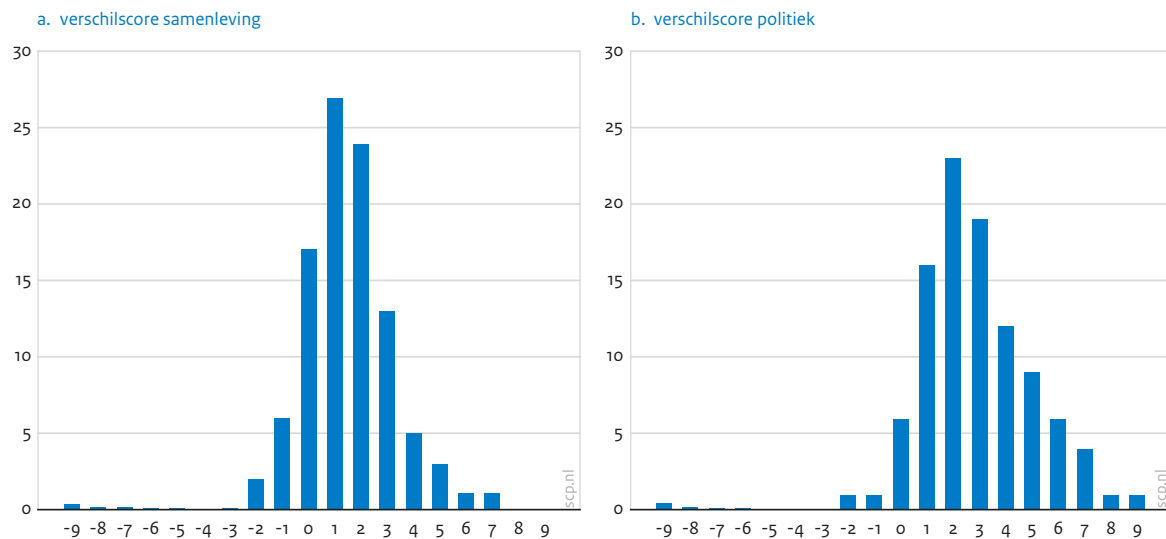
Verschillen in de grootte van de optimism gap

Dat er een niveauverschil is in oordelen over het eigen leven en het land als geheel, is dus misschien niet zo verwonderlijk als we kijken naar de literatuur over dit onderwerp en hoe mensen erover praten. Toch is de evaluatiekloof niet voor iedereen even groot ([zie figuur 2.5](#)). En we zagen net al dat er ook een groep is die negatiever over het eigen leven is dan over het land als geheel.

In [figuur 2.5](#) zien we dat 25% van de mensen het eigen leven een lagere score geeft dan de samenleving en 9% het eigen leven een lagere score geeft dan de politiek. Om te onderzoeken wie dat zijn, hebben we een regressieanalyse gedaan (zie tabel 1 in de [online bijlage](#)).²⁰ Mensen voor wie ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ niet opgaat, zijn vaker mensen die ontevreden zijn over hun eigen gezondheid, mensen die weinig grip ervaren en vaker studenten. Mensen die ontevreden zijn met de eigen gezondheid geven zowel voor het eigen leven als de samenleving en politiek een lager cijfer dan mensen die tevreden zijn over hun gezondheid, maar het cijfer voor het eigen leven is relatief gezien een stuk lager. Ditzelfde geldt voor grip op het eigen leven. Mensen die minder grip op het leven ervaren, geven zowel voor het eigen leven als de samenleving en politiek een lager cijfer dan mensen die meer grip ervaren, maar het cijfer voor het eigen leven is relatief gezien een stuk lager. Studenten daarentegen geven een hoger cijfer aan de samenleving en de politiek en een lager cijfer aan het eigen leven.

²⁰ Voor deze regressieanalyses maken we gebruik van alle NIB-metingen vanaf juli 2021, zodat we verschillen in achtergronden uitgebreider in kaart kunnen brengen.

Figuur 2.5 Verschil tussen tevredenheid met het eigen leven en tevredenheid met de samenleving (links) en de politiek (rechts), bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (in procenten)^a

a De verschilscore wordt berekend door het cijfer dat is gegeven voor tevredenheid met het eigen leven te verminderen met de tevredenheid voor de samenleving of politiek. De verschilscore loopt in theorie van -10 tot +10. Is de verschilscore negatief, dan zijn mensen negatiever over het eigen leven dan over de samenleving of politiek. Een positieve verschilscore betekent dat mensen het eigen leven een hoger cijfer geven dan de samenleving of politiek. Bij score 0 krijgen het eigen leven en de samenleving of politiek hetzelfde rapportcijfer.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

75% respectievelijk 91% van de mensen geeft het eigen leven dus wél een hoger cijfer dan de samenleving of de politiek. Bij sommigen is dat verschil klein (één rapportcijfer verschil) en bij anderen is het verschil groter. Om te onderzoeken voor wie de ('*optimism gap*') groter of kleiner is, voerden we regressieanalyses uit met de negatieve verschilcores uit figuur 2.5 als afhankelijke variabelen (de uitkomsten van deze analyses zijn opgenomen in de tabellen 2 tot 5 in de [online bijlage](#)). Als er een verschil is, gaan we na of dat vooral het gevolg is van de score op het eigen leven of vooral een gevolg van de score op de samenleving of politiek. De resultaten voor de verschilscore over de samenleving en de verschilscore over de politiek komen overeen. In [tabel 2.1](#) vatten we de uitkomsten van deze regressieanalyses samen.

Tabel 2.1 Groepen bij wie de *optimism gap* groter is en oorzaken daarvoor, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023^a

	verschilscore groter bij	grootte van het effect ^b	veroorzaakt door:
inkomen	geen effect		hogere inkomens hebben zowel een hogere score op eigen leven als een hogere score op samenleving/politiek
opleiding	basisschool en vmbo-opgeleiden	++	lagere score voor samenleving/politiek
geslacht	vrouwen	+	lagere score voor politiek
leeftijd	geen effect		
huishoudsamenstelling	meerpersoonshuishoudens	++	hogere score voor het eigen leven
werksituatie	mensen met werk	++	veel hogere score voor het eigen leven (iets hogere score voor samenleving/politiek)
eigen regie / grip	geen effect samenleving veel grip: klein effect op politiek	+	mensen die veel grip ervaren, hebben zowel een (veel) hoger cijfer op eigen leven als een hoger cijfer op maatschappij/politiek
partijvoorkeur	aanhangers van PVV/JA21/FvD en BBB	+++	lagere score voor samenleving/politiek

a Zie voor de onderliggende analyse de tabellen 2-5 in de [online bijlage](#) bij COB 2024|1.

b Verschil 0-0,5 = +, 0,5-1 = ++, ≥ 1 = +++

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Er zijn verschillen in de grootte van de *optimism gap* naar opleiding, geslacht, samenstelling van het huishouden, werksituatie en partijvoorkeur. Niet toevallig zijn dit vaak ook variabelen die samenhangen met tevredenheid met het eigen leven en oordelen over het land als geheel. Dat komt omdat verschillen in oordelen over de onderliggende variabelen natuurlijk ook doorwerken in de verschilscore. Bij sommige groepen wordt een grotere '*optimism gap*' (vooral) verklaard doordat deze groepen positiever zijn over het eigen leven. Dat geldt voor mensen met betaald werk, vrouwen en mensen in een meerpersoonshuishouden. Bij andere groepen wordt een grotere '*optimism gap*' (vooral) verklaard vanuit de negatievere percepties van deze groepen over het land als geheel. Daar is sprake van bij mensen met een basisschool/vmbo-opleiding en aanhangers van de PVV, JA21, FvD en BBB.

Er is geen effect van inkomen op '*the optimism gap*'. Inkomen hangt wel samen met tevredenheid met het eigen leven en oordelen over het land als geheel. Omdat het effect van inkomen op tevredenheid met het eigen leven even groot is als op de oordelen over het land als geheel, neemt de verschilscore niet toe of af. Ervaren grip hangt sterk samen met zowel oordelen over het eigen leven als oordelen over het land als geheel. Mensen met veel grip zijn over allebei positiever. Maar omdat ze nog positiever zijn over hun eigen leven dan over de politiek, is hun verschilscore groter dan bij mensen die weinig grip ervaren.

Stap 5: wat oordelen over het eigen leven en het land met elkaar te maken hebben

Tot nu toe hebben we gekeken naar oordelen over het eigen leven en het land als geheel als dingen die losstaan van elkaar en waartussen een verschil bestaat in de beoordeling. De nadruk op de kloof in oordelen tussen ‘met mij gaat het goed’ enerzijds en ‘met ons gaat het slecht’ anderzijds, wekt volgens sommigen de suggestie dat oordelen over het eigen leven en oordelen over het land als geheel niets met elkaar te maken hebben (WRR 2023b: 124, zie ook: Dekker et al. 2013: 87). Als beide oordelen over iets anders gaan (bijvoorbeeld over de private versus de publieke sfeer of over het eigen leven versus het leven van anderen), dan zou de evaluatie van het eigen leven dus helemaal losstaan van de evaluatie van het land als geheel. Maar zo hard is dat onderscheid tussen oordelen over de private en publieke sfeer niet, zo zien we steeds weer in onderzoek.

Oordelen over het eigen leven en het land als geheel hangen samen

Oordelen over het eigen leven en oordelen over het land als geheel hangen wel degelijk samen (Dekker et al. 2013: 86 e.v.; Steenvoorden 2009: 32; zie ook WRR 2023b: 115). Dat zien we ook in tabel 2.2: er is samenhang tussen het cijfer dat iemand geeft aan zijn eigen leven en het cijfer voor de samenleving, de politiek en de richting van het land, al is die samenhang niet heel sterk. En die samenhang geldt voor de meeste subgroepen, zo is te zien in [figuur 2.6](#). In dat figuur is overigens ook te zien dat er een verschil is in oordelen over het eigen leven en het land als geheel (de verticale as kent minder spreiding dan de horizontale) én dat beide oordelen samenhangen. Groepen die tevreden zijn over het eigen leven, zijn positiever over het land als geheel dan groepen die het eigen leven een lager cijfer geven.²¹

Tabel 2.2 Correlaties tussen tevredenheid met eigen leven, tevredenheid met de samenleving, en tevredenheid met politiek Den Haag, en de richting van het land, bevolking van 18+, (na)zomer 2023 (in correlatiecoëfficiënten en verklaarde variantie)

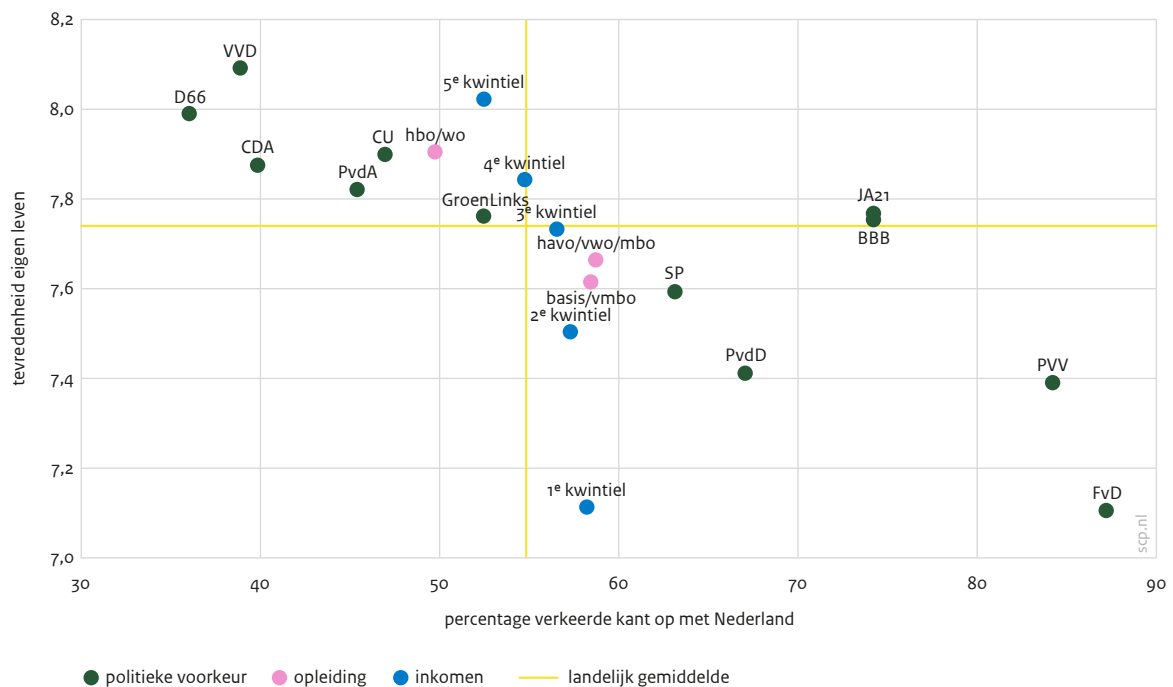
	tevredenheid met eigen leven	tevredenheid met de samenleving	tevredenheid met politiek Den Haag	richting van Nederland
tevredenheid met eigen leven	1			
tevredenheid met de samenleving	0,27 (R²=0,07)	1		
tevredenheid met politiek Den Haag	0,14 (R²=0,02)	0,60 (R²=0,36)	1	
richting van Nederland	0,14 ^a (R²=0,02)	0,47 ^a (R²=0,22)	0,53 ^a (R²=0,28)	1

a Spearman-correlatie, omdat dit een ordinale variabele is, de andere zijn Pearson-correlaties. Een R-kwadraat van 0,02 geeft aan dat 2% van de variantie van de tevredenheid met de politiek kan worden verklaard door oordelen over het eigen leven, en andersom.

Bron: NIB juli-oktober 2023

²¹ In [figuur 2.6](#) staan oordelen over de richting van het land op de horizontale as. Als we tevredenheid met de samenleving of de politiek op de horizontale as zetten, ziet het figuur er vergelijkbaar uit.

Figuur 2.6 Oordelen over het eigen leven^a en de richting van het land^b in diverse subgroepen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2023 (gemiddelde score en percentages)

a Weergegeven is de gemiddelde score van een subgroep voor tevredenheid met het eigen leven (op een schaal van 1-10).

b Weergegeven is het aandeel dat het de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2023

Er is niet alleen enige samenhang tussen tevredenheid met het eigen leven en met het land als geheel. Uit onderzoek blijkt dat ook andere persoonlijke ervaringen en emoties samenhangen met oordelen over het land. In een studie over onbehagen voor de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) in 2013 lieten we bijvoorbeeld zien dat onbehagen over het land als geheel samenhangt met ervaren grip op het eigen leven en het gevoel eerlijk behandeld te worden (Dekker et al. 2013: 89). Mensen met weinig ervaren grip en het gevoel dat ze niet eerlijk behandeld worden, hebben meer maatschappelijk onbehagen dan mensen met grip en een gevoel van eerlijk behandeld worden. De samenhang tussen onbehagen enerzijds en ervaren grip en eerlijkheid anderzijds is groter dan de samenhang met levenstevredenheid (Dekker et al. 2013: 90). Recent wees ook de WRR (2023b) op de samenhang tussen maatschappelijk onbehagen en ervaren grip en onzekerheid.

Dat duidt erop dat er weliswaar een verschil is in oordelen over het eigen leven en oordelen over het land als geheel, maar dat dit niet betekent dat wat mensen in hun eigen leven zien en meemaken helemaal losstaat van hun oordelen over het land als geheel. Met focusgroepen en enquêtevragen hebben we geprobeerd beter te begrijpen hoe dit werkt.

Wat mensen zelf zeggen: oordeel over het land hangt ook samen met eigen ervaringen

Als mensen over hun eigen leven praten, verwijzen ze zelden naar hoe het gaat met het land als geheel, maar het komt wel voor. Sommige mensen die erg ontevreden zijn over hun eigen leven, wijzen wel op maatschappelijke ontwikkelingen die het leven voor hen erg moeilijk maken. We stellen ook in bredere zin vast dat mensen beseffen dat maatschappelijke ontwikkelingen gevolgen hebben voor hun leven. We zagen het sterkst dat belastingdruk, prijsstijgingen en achterblijven van het eigen inkomen bij die prijsstijgingen het oordeel drukken. Mensen die hun leven een hoger cijfer geven, uiten hun kritiek op de ‘hardheid’ van de samenleving, achteruitgang van verworvenheden zoals de zorg, of beschrijven hun zorgen in meer algemene bewoordingen. Zo schrijft een 69-jarige man (hbo): ‘De maatschappij deugt niet, maar ik houd me net staande. Dus een 6’ en lezen we van een 48-jarige vrouw (wo) die haar eigen leven met een 7 beoordeelt: ‘Prima leven, maar de situatie in het land is zorgelijk.’ Uit internationaal vergelijkend onderzoek weten we dat kenmerken van een land als geheel van invloed zijn op tevredenheid met het eigen leven: de hoge welvaart, het hoge sociaal vertrouwen, de mate van vrijheid en de afwezigheid van corruptie (Vonk en Schellingerhout 2024).

In oordelen over het land als geheel vinden we meer aanwijzingen dat die worden beïnvloed door de situatie waarin iemand zich bevindt en de dingen die iemand meemaakt, hoewel mensen dus óók zeggen dat het gescheiden werelden zijn. In de enquête vroegen we mensen in hoeverre zij hun oordelen over de politiek en de richting van Nederland baseren op ervaringen in het eigen leven, en op wat zij in hun omgeving en de (sociale) media zien. Media wordt dan het vaakst een grote rol toegedicht, maar veel mensen geven ook aan dat ervaringen in het eigen leven een grote rol spelen (zie tabel 2.3).

Tabel 2.3 Waar mensen hun oordeel over de politiek en het land op baseren, bevolking van 18+, december 2023 (in procenten)^a

oordeel over:	politiek			richting land		
	eigen leven	eigen omgeving	(sociale) media	eigen leven	eigen omgeving	(sociale) media
dat speelt...						
...helemaal geen rol	14	16	9	11	11	8
...een kleine rol	42	54	38	40	53	37
...een grote rol	37	22	46	43	31	50
ik weet het niet	7	7	6	4	5	5

a Bij de vorige vraag hebt u aangegeven hoe tevreden u bent over de politiek in Den Haag / welke kant u vindt dat het opgaat met Nederland. Kunt u aangeven in hoeverre de volgende overwegingen daarbij een rol spelen? Ik baseer mijn oordeel over de politiek in Den Haag op wat ik in mijn eigen leven meemaak; wat ik hoor van vrienden, kennissen en familie; wat ik lees en zie op (sociale) media.

Bron: COB-LISS-meting december 2023

De grens tussen eigen ervaringen en wat je (in de media) ziet is niet altijd zo hard

Als mensen in open antwoorden vertellen waarom zij (on)tevreden zijn met de politiek of vinden dat het land de verkeerde of goede kant opgaat, vertellen zij vaak in wat algemenere termen over hun zorgen. Het is uit die open antwoorden niet altijd op te maken waarop mensen hun oordelen baseren. Mensen uiten hun zorgen over een grote hoeveelheid problemen. Of hun zorgen voortkomen uit wat zij zelf meemaken of uit wat ze in de media zien, is in die open antwoorden niet altijd duidelijk en dat komt mede doordat het met open enquêtevragen natuurlijk onmogelijk is om door te vragen.

Neem bijvoorbeeld de drie open antwoorden hieronder, van mensen die vinden dat het met Nederland duidelijk de verkeerde kant opgaat. Heeft de vrouw van 65 jaar het over haar eigen kinderen en ervaart ze het geweld bij sportwedstrijden aan den lijve, of bedoelt ze dat in Nederland geboren kinderen geen huis kunnen krijgen en ziet ze het geweld bij sportwedstrijden op tv? In het tweede citaat wordt een televisieprogramma genoemd, dus kunnen we vermoeden dat deze zorg voortkomt uit iets wat deze persoon op de televisie zag. Het tweede citaat gaat over Zwarte Piet. Hierbij is sowieso niet zo relevant of dit een beeld uit de private of publieke sfeer is, omdat bij dit soort opvattingen de private en publieke sfeer door elkaar heen lopen.

‘Het grote aantal asielzoekers dat gehuisvest moet worden terwijl eigen kinderen geen woonruimte kunnen krijgen (te duur), de zwabberende politiek. Het geweld tijdens sportwedstrijden (terwijl sport zou moeten verbroederen).’ (vrouw, 65 jaar, mbo)

‘Zie Opsporing Verzocht, veel geweld bij overvallen, de straffen zijn te laag. De wildstand in Nederland holt achteruit, en de jacht blijft bestaan. Nederland raakt overvol, te veel immigratie, met te weinig woningen voor jonge mensen. Nederland heeft een te hoog stikstofgehalte.’ (man, 69 jaar, hbo)

‘Zwarte piet moet blijven. Wij moeten stoppen met ons aanpassen voor mensen die niet eens hier vandaan komen.’ (man, 21 jaar, vmbo)

Ook in de focusgroepen lichten mensen hun zorgen over de richting van het land in eerste instantie toe met algemene bespiegelingen over de staat van de politiek, de zorg, de samenleving of de woningmarkt. In deze groepen konden we wel doorvragen en wanneer we deelnemers vroegen waar ze hun meningen en oordelen over het land op baseren, dan was de eerste reactie vaak ‘wat je meemaakt’, ‘wat je hoort en wat je ziet’ en ‘je weet het [gewoon]’. Wat de kennisbronnen zijn, wordt in de gesprekken niet altijd duidelijk. Mensen hebben bijvoorbeeld een inbraak in hun eigen huis meegemaakt of hebben (slechte) ervaringen in de zorg. In de gesprekken worden deze eigen ervaringen moeiteloos afgewisseld met de ervaringen van gezinsleden, familie, vrienden, collega’s, burens en kennissen, en met wat ze (waarschijnlijk) hebben gelezen over bijvoorbeeld strafmaten in Nederland voor kleine vergrijpen. Ook kunnen mensen vertellen over hun eigen huur- en prijsverhogingen, om vervolgens te verwijzen naar mensen in ‘hun omgeving’ die ‘niks meer kunnen’ vanwege de economie en ten slotte te concluderen dat ‘er’ steeds meer mensen naar de voedselbanken gaan (Amsterdam, groep t/m mbo). Hier koppelen mensen informatie uit allerlei informatiebronnen ogenschijnlijk moeiteloos aan elkaar.

Het is, kortom, moeilijk vast te stellen waar private ervaringen in het eigen leven ophouden en waar ervaringen van anderen en verhalen uit de media beginnen. De ervaringen en verhalen die mensen in hun omgeving horen, worden, zo lijkt het, opgenomen als onderdeel van hun eigen ervaringen. Het onderscheid tussen de private en publieke sfeer is vooral een analytische, maar ze is in de geleefde levens van mensen niet of nauwelijks aanwezig en voor mensen zelf ook niet zo relevant. Mensen hebben een holistisch perspectief op wat ‘eigen ervaringen’ zijn: de grenzen tussen verschillende soorten kennis- en informatiebronnen zijn poreus.

In het verlengde hiervan zien we dat mensen eigen ervaringen, hoe direct of indirect ook, soepel in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen plaatsen. Via eigen ervaringen interpreteren mensen algemene patronen in de samenleving en voorzien ze deze van betekenis, en omgekeerd beïnvloedt wat mensen in de media zien de manier waarop ze naar hun eigen ervaringen kijken. Een voorbeeld hiervan is afkomstig van een arts die bij een publieke gezondheidsorganisatie werkte:

‘[...] daar zag ik heel veel ellende op mijn bureau, maar ook *face-to-face* en ik kon er niet zo goed tegen. Ook omdat het aantal dossiers zich maar op bleef stapelen. Het werd niet minder en er was daardoor ook weinig ruimte om echt effectieve hulp in te zetten. Op een gegeven moment moest ik daar gewoon stoppen, omdat ik het niet meer trok. En ik denk dat ik door die ervaring wel cynischer ben gaan kijken naar hoe effectief de hulpverlening is, maar [ik ben] ook wel cynischer geworden naar de maatschappij. En dat is heel erg jammer, maar ja... Dus ik denk dat het wel degelijk eraan ligt hoe je zelf in je vel zit, hoe je ook kijkt naar hoe de maatschappij in elkaar zit en je eigen ervaringen en dat die best wel een rol spelen.’ (Rotterdam, groep ‘met Nederland gaat het meer de verkeerde kant op’)

In dit geval worden persoonlijke ervaringen verweven met publieke kennis over ontwikkelingen in en zorgen over de staat van de zorg. Eenzelfde fenomeen zagen we eerder in de focusgroepen in januari 2023. Daarin spraken we mensen over hun perspectieven op ruimtelijke orderingsvraagstukken (COB 2023¹). Onder deelnemers in Almelo leefde het gevoel dat hun stad en de regio Twente werden achtergesteld ten opzichte van de Randstedelijke gebieden. Als bewijs voerden mensen niet alleen de komst van distributiecentra nabij station Almelo aan, maar ook hun kennis over de behandeling van de bewoners in Groningen door de NAM en de rijksoverheid, de door hen gepercipieerde culturele en politieke afstand tot Den Haag, en grappen die mensen maken over het Twentse dialect (Almelo, groep t/m mbo, in: COB 2023¹: 50). Wat ervaringen in het privé domein zijn en wat kennisbronnen in het publieke domein kunnen mensen niet precies onderscheiden. Daarbij zal mediaberichtgeving over de gaswinningsproblematiek in Groningen niet slechts uitsluitend als cognitieve kennis worden opgenomen, maar leidt vereenzelviging met het lot van de Groningers ertoe dat die kennis wordt geïncorporeerd als onderdeel van een gedeelde ervaring. Duidelijk is dat uiteenlopende kennisbronnen samen een verhaal vormen dat past in reeds bestaande denkbeelden (*cultural dispositions*).

In de literatuur over stemgedrag zien we dit idee van het in elkaar overlopen van oordelen over het eigen leven en het land als geheel ook terug. Onderzoekers zijn verdeeld over de vraag in welke mate mensen het persoonlijke en publieke scheiden (*compartmentalization*), of elkaar juist informeren (*fusion*) om tot hun stemvoorkeuren te komen (Elchardus 2011, vgl. Healy et al. 2017; Kiewiet en Lewis-Beck 2011; Rhodes-Purdy et al. 2023). Zo’n proces van in elkaar overlopen zou niet alleen kunnen gelden bij de vorming van partijvoorkeuren, maar ook bij de manier waarop oordelen over het land als geheel worden gevormd.

Er zijn overigens ook minder inhoudelijke verklaringen denkbaar voor de samenhang tussen oordelen over het eigen leven en het land als geheel. Het kan ook komen doordat een andere niet onderzochte variabele invloed heeft op beide oordelen. Tiemeijer en Keizer (2023; zie WRR 2023b) denken dat dit komt door iets wat zij een affectieve spillover noemen: ‘Gevoelens die ontstaan over het één, kunnen als een inktvlek uitvloeien en het oordeel kleuren over iets anders, ook als er helemaal geen inhoudelijk verband bestaat tussen het één en het ander’ (WRR 2023b: 214-215).

Slot: een goed verklaarbaar verschil in oordelen

Gaat de bevinding ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ na twintig jaar nog steeds op? Gemiddeld genomen is het antwoord ja. Ook in de (na)zomer van 2023 is er zowel op het niveau van de bevolking als geheel als op individueel niveau een evaluatiekloof, of ‘*optimism gap*’: mensen zijn positiever over hun eigen leven dan over de samenleving als geheel en dat geldt voor zowel de evaluaties van het heden als de verwachtingen van de toekomst.

Toch is dit niet het hele verhaal. Achter het ‘met mij gaat het goed’ en het ‘met ons gaan het slecht’ gaan nuances schuil. Zo zijn er verschillen in de mate waarin mensen het goed of slecht vinden gaan en zijn Nederlanders over de politiek negatiever dan over de samenleving. Ook zagen we dat we een 6 op een tienpuntsschaal niet te snel moeten opvatten als een uitdrukking van tevredenheid (zie ook Boelhouwer en Vonk 2019). De bevinding dat Nederlanders tevredener zijn over het eigen leven dan over het land klopt voor de meerderheid van de Nederlanders, maar er is een kleine groep voor wie het niet opgaat en die negatiever is over het eigen leven dan over het land als geheel.

In 2004 noemde het SCP deze kloof in evaluaties en verwachtingen ‘opmerkelijk’ (Tiemeijer 2006: 305), maar dat valt dus eigenlijk wel mee. Het gat in oordelen tussen het eigen leven en het land als geheel is immers goed te verklaren. Ze ontstaat door een combinatie van psychologische mechanismen, sociale normen en de manier waarop dit soort oordelen tot stand komen en waarover ze gaan. Het is voor het eigen gevoel van controle behulpzaam om het eigen leven en de toekomstkansen positief te bekijken. In enquêtes en gesprekken is het voor mensen lastig om over het eigen leven te moeten constateren dat het eigenlijk niét goed gaat. Positief zijn lijkt ook een sociale norm: mensen voelen de behoefte om elkaar te wijzen op het belang van een optimistisch karakter en een ‘positieve mindset’ of veroordelen anderen om hun negativisme. Problemen overkomen je, maar je bent zelf verantwoordelijk voor hoe je daarmee omgaat, vinden ze. Als het gaat over de samenleving als geheel, geldt de omgekeerde sociale norm: positief zijn wordt daar eerder opgevat als teken dat iemand de echte problemen niet ziet of niet wil zien. Mensen die we spreken veronderstellen zelf ook dat oordelen over het eigen leven en het land over iets anders gaan. Dat kan zijn omdat de beoordelingscriteria van het eigen leven andere zijn dan over de samenleving, omdat ideeën over de samenleving bepaald worden door mediaberichtgeving (die vrijwel uitsluitend negatief is), of omdat de zorgen over het land vooral betrekking hebben op anderen.

Zo bezien lijkt het wellicht alsof oordelen over het eigen leven en over de samenleving als geheel niets met elkaar te maken hebben. Toch zien we dat deze oordelen wel degelijk samenhangen. We komen in ons materiaal weliswaar nauwelijks tegen dat mensen bij de beoordeling van het eigen leven expliciet refereren aan actuele kwesties in de publieke sfeer, maar uit landenvergelijkend onderzoek blijkt wel degelijk dat samenlevingskenmerken (denk aan verzorgingsstaatarrangementen, corruptie en criminaliteit) in een land bepalend zijn voor het geluksniveau van haar inwoners (zie o.a. Vonk en Schellingerhout 2024). In kwalitatief onderzoek zien we dat mensen als ze over het land als geheel praten, vaak grote thema’s noemen, maar die ook wel koppelen aan eigen ervaringen. Ook zien we dat mensen zelf zeggen dat ze hun oordelen over het land baseren op een combinatie van eigen ervaringen en wat ze meekrijgen uit de media. In de praktijk valt daarbij moeilijk aan te geven waar eigen ervaringen ophouden en gemediatiseerde ervaringen beginnen. Het lijkt erop dat mensen hun ervaringen en gevoelens van bijvoorbeeld machteloosheid, onzekerheid of onrechtvaardigheid vooral in negatieve zin verbinden met denkbeelden over het land als geheel en dat die elkaar versterken.

Vervolgonderzoek naar maatschappelijke onvrede en onbehagen zou zich onder meer kunnen richten op deze rol van gevoelens van onrechtvaardigheid en miskenning. Dergelijk vervolgonderzoek kan voortbouwen op eerder onderzoek. In een verdiepende COB-studie in 2011 meenden we in open antwoorden en focusgroepen twee emoties te herkennen in het maatschappelijk onbehagen: gevoelens van machteloosheid en onrechtvaardigheid (Dekker en Den Ridder 2011: 173-174). In een studie in 2013 lieten we zien dat gevoelens van onmacht (gebrek ervaren grip) en gevoelens van onrechtvaardigheid (het idee dat je niet eerlijk wordt behandeld) samenhangen met maatschappelijk onbehagen (Dekker et al. 2013). Recent zijn er twee studies verschenen die uitgebreid aandacht vragen voor die twee gevoelens. De WRR (2023b) vraagt aandacht voor machteloosheid, meer specifiek persoonlijke controle en grip op het eigen leven en de relatie met onbehagen. Van den Bos (2023) schrijft over de relatie tussen onbehagen en percepties van procedurele rechtvaardigheid, het idee dat de overheid en anderen eerlijk met jou omgaan. Het lijkt erop dat gevoelens van machteloosheid en onrechtvaardigheid van invloed zijn op maatschappelijk onbehagen en een rol spelen bij de manier waarop mensen het private en publieke domein met elkaar in verband brengen. Hoe dit precies werkt en of dat voor iedereen hetzelfde is, zou nader moeten worden onderzocht.

Relevantie: duiding en oplossingsrichtingen

Aandacht voor oordelen over het eigen leven en het land als geheel en de samenhang tussen die oordelen, is om twee redenen van belang.

In de eerste plaats draagt inzicht in de achtergronden van deze oordelen bij aan de duiding van de stemming in Nederland. Het verschil in evaluaties over het eigen leven en het land als geheel is dus niet opmerkelijk, noch typerend voor deze tijd of voor Nederland. Het is een breder geldend fenomeen. Dat verreweg de meeste mensen tevredener zijn over het eigen leven dan over het land als geheel, is door sommigen wel geduid als geklaag van verder gelukkige mensen die zich te veel zouden laten leiden door negatief nieuws (zie bijvoorbeeld Van Mulligen 2020; Segers 2021). Ook Nederlanders zelf hekelen deze neiging het negatieve te benadrukken (zie [kader 2.1](#)).²² Op die duiding dat de zorgen van mensen over Nederland vooral geklaag zijn, valt echter wel wat af te dingen. Nederlanders blijken zich er wel degelijk bewust van dat Nederland *grosso modo* een welvarend land is waarin mensen het relatief goed hebben en waarin sprake is van vrijheid, democratie en goede sociale voorzieningen (zie [hoofdstuk 1](#)). Toch gaat het ook in een welvarend land als Nederland niet met iedereen even goed en zijn er maatschappelijke problemen. Daar zijn mensen bezorgd over. Ze zien in de media dingen die niet goed gaan, koppelen die soms aan ervaringen uit het eigen leven, en zijn bezorgd over de toekomst, of over hoe het met anderen gaat. Zorgelijke reflecties van mensen over de samenleving zijn daarmee een vorm van betrokkenheid bij anderen en het land als geheel. Immers, mensen nemen niet alleen zichzelf en hun eigenbelang als uitgangspunt voor hun oordelen over het land als geheel, maar hebben oog voor het algemeen belang en belangen van anderen (Tiemeijer 2006: 301). De conclusie is dan ook dat dit soort uitspraken herkend en erkend moeten worden om hun signaalfunctie voor politiek en beleid.

In de tweede plaats kan inzicht in de achtergronden van deze oordelen over het eigen leven en het land als geheel helpen bij het nadenken over de vraag of en hoe we politieke en maatschappelijke onvrede zouden kunnen verminderen. We zagen hierboven al dat maatschappelijke onvrede niet altijd problematisch is, maar een teken van betrokkenheid kan zijn en een signaalfunctie heeft. De vraag is dan natuurlijk wel waar het een signaal van is. De bron van onvrede ligt vermoedelijk zowel op maatschappelijk als op individueel niveau. Op het niveau van de maatschappij worden mogelijke oplossingen gezocht in het aanpakken van de onderliggende problemen waarover mensen zich zorgen maken en voor de meningsverschillen die er bestaan over de aard en oplossing van die problemen (zie o.a. Geurkink en Miltenburg 2023). Als onvrede ook gaat over eigen ervaringen of om zorgen over de leefsituatie van anderen, dan zouden beleidsmakers zich ook op het verbeteren van het welzijn en de kansen van individuen kunnen richten (vgl. Geurkink en Miltenburg 2023; WRR 2023b).

De Vries en Hoffmann (2020) wijzen op een specifiek gevolg van de evaluatiekloof voor het draagvlak van grote maatschappelijke veranderingen. Zij stellen dat de evaluatiekloof problematisch kan zijn, omdat deze kan leiden tot publieke en politieke inactiviteit. Klimaatverandering is een vraagstuk waarbij dit zich zou kunnen voordoen: als mensen de invloed van klimaatverandering op hun eigen leven te positief inschatten en pessimistisch zijn over het vermogen er collectief iets aan te doen, dan is het moeilijker de benodigde maatregelen te nemen. De auteurs adviseren politieke elites om hier een grotere rol te spelen, onder meer door een duidelijke visie te presenteren op maatschappelijke vraagstukken en op de gedeelde verantwoordelijkheid van diverse actoren om bij te dragen aan de oplossing ervan. Overigens constateerden we in dit hoofdstuk ook dat mensen het eigen leven en het land niet helemáál als gescheiden werelden zien. Op sommige domeinen, zoals wonen, zorg en onderwijs, zien ze samenhang met het eigen leven en de eigen toekomst. Het feit dat veel mensen nog altijd gaan stemmen bij verkiezingen en bereid zijn hun zorgen te uiten in enquêtes, kan erop duiden dat er genoeg geloof is in de mogelijkheden om iets te veranderen.

²² Zo stelde Van Mulligen, hooftdeconoom bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, in zijn boek *Met ons gaat het nog altijd goed, dat het pessimisme over de samenleving niet op 'feiten gebaseerd is'* (Van Mulligen 2020).

Tijd om afscheid te nemen?

Tot slot gaan we even terug naar de uitspraak ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’. Kan die zin nog twintig jaar mee?

Het is niet de eerste keer dat het SCP deze zin probeert bij te stellen. In de eerste verdiepende COB-studie stelden we voor om er ‘tevreden over het eigen leven, zorgen over de samenleving en onvrede over de politiek’ van te maken, om zo meer recht te doen aan de diversiteit in oordelen over het ‘ons’ (vgl. Dekker 2009: 220). In de Sociale Staat 2019 nuanceerden onderzoekers de zinsnede ‘met mij gaat het goed’ door te laten zien dat niet alle voldoende tevredenheid uitdrukken, er verschillen tussen groepen zijn en de ongelijkheid in levenstevredenheid in sommige gevallen toeneemt. Zij besteedden aandacht aan de kleine groep voor wie er eerder sprake was van ‘met de samenleving gaat het al niet best, maar met mij gaat het nog minder’ (Boelhouwer en Vonk 2019: 330).

Hoewel het oorspronkelijk ging om een samenvatting van onderzoeksbevindingen, is de uitspraak een eigen leven gaan leiden. Zo herkennen mensen zich niet in de zinsnede ‘met mij gaat het goed’ of zijn ze ervan overtuigd dat die uitspraak slechts klopt voor de ‘happy few’, aangezien het met zoveel anderen slecht gaat. De uitspraak lijkt daarnaast ten onrechte te suggereren dat oordelen over het eigen leven en het land niets met elkaar te maken hebben, of dat de evaluatiekloof opmerkelijk is (of paradoxaal), terwijl het eigenlijk om begrijpelijke en goed verklaarbare mechanismen gaat. De uitspraak wekt bij sommigen de suggestie dat Nederlanders ten onterechte klagen over het land als geheel – ze zijn immers toch zo gelukkig?

Wat iemand van de uitspraak ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ vindt, zal uiteindelijk afhangen van waar iemand nadruk op wil leggen. Mensen die op zoek zijn naar een beknopte samenvatting van de stemming in het land, zullen zoeken naar bevolkingsgemiddelden om de stemming van de grootste groep te typeren. Zij zullen weinig moeite hebben met een zin die in grote lijnen en voor de meeste mensen klopt. Mensen die recht willen doen aan de uiteenlopende ervaringen van mensen en de nadruk willen leggen op de fundamentele ongelijkheden in de samenleving, of op complexiteit van de werkelijkheid, voelen zich vermoedelijk minder senang bij een samenvatting van tien woorden.

Eén zin zal nooit alle complexiteit van de werkelijkheid kunnen vatten. Het is en blijft een samenvatting. Bij elke samenvatting of onderzoeksbevinding moeten we ons bewust zijn van de nuances die erachter schuilgaan en de misvattingen die zo’n samenvatting kan oproepen, en daar af en toe de aandacht op vestigen. Dat hebben we in dit hoofdstuk geprobeerd.

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor het eerste bericht van 2024

In dit bericht staat de meest actuele meting van Nederland in Beeld (NIB) centraal. Het enquêteonderzoek hiervoor is uitgevoerd in de (na)zomer van 2023 (van juli tot en met oktober 2023) door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In deze periode deden 2624 mensen mee (1928 online, 689 in persoon en 7 telefonisch). Omdat we in dit onderzoek ontwikkelingen per deelmeting willen laten zien, maken we gebruik van een gecombineerd bestand van gewogen deelmetingen. Dit levert soms heel kleine (weeg)verschillen op ten opzichte van de gewogen jaarbestanden. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand.²³ De NIB-resultaten zijn gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd. Naast de meest actuele meting uit de (na)zomer van 2023 is in dit bericht ook gebruikgemaakt van eerdere metingen van NIB tussen juni 2021 en juni 2023, en van eerdere COB-metingen uitgevoerd in het LISS-panel en door onderzoeksbureau MarketResponse in de periode 2008-2021 (zie COB 2008|1 tot en met COB 2021|4).

Open vragen in het LISS-panel in augustus 2023

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland) en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek, legden we respondenten van het LISS-panel in december 2023 aanvullend een aantal open (en gesloten) vragen voor. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie www.centerdata.nl/liss-panel voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1300 respondenten van 18 jaar en ouder tussen 4 en 31 december 2023

²³ Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. We spreken van een kaderfout als het steekproefkader overcompleet is (bijvoorbeeld als er mensen in de steekproef zitten die verhuisd zijn naar het buitenland maar zich niet hebben uitgeschreven bij de gemeente), dan wel incompleet is (bijvoorbeeld als er mensen missen, omdat er geen adresgegevens bekend zijn). Het steekproefkader is daarmee geen perfecte weergave van de gewenste onderzoekspopulatie. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen.

de online LISS-enquête ingevuld, 1289 respondenten vulden de vragenlijst volledig in. Er waren zes open vragen; deze zijn willekeurig verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj (CentERdata), *Aanvullend onderzoek COB – meting december 2023*.

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van kwantitatieve gegevens die door anderen zijn verzameld, zoals de [Eurobarometer](#). Zie [hier](#) voor meer informatie over de steekproeftrekking en het veldwerk van de Eurobarometer. Ook verwijzen we naar [gegevens van het CBS](#) over de Nederlandse economie en samenleving.

Focusgroepen in september 2023 en januari 2024

Voor elk COB-bericht organiseren we ook focusgroepen. Dat doen we op het kantoor van het onderzoeksbureau in Amsterdam en op verschillende plekken in het land. Bij de keuze van een locatie zijn we afhankelijk van de mogelijkheden die het onderzoeksbureau heeft om deelnemers te werven. Dat lukt beter in provinciesteden dan op het platteland, maar de deelnemers komen niet alleen uit de gemeente waar de groep plaatsvindt, maar vaak uit de omgeving.

Op 9 en 11 januari zijn er in Amsterdam en Heerenveen in totaal vier focusgroepen gehouden door onderzoeksbureau Verian / MARE. Zij spraken met groepen met acht deelnemers over hun opvattingen en houdingen over hun eigen leven en het land als geheel. In totaal hebben 31 mensen meegedaan met deze groepsgesprekken. De groepen waren verdeeld naar type opleiding, met in iedere stad één groep met opleiding t/m mbo en één groep met opleiding hbo of wo (deze indeling is gebaseerd op eerdere onderzoekservaring, waarbij bleek dat het indelen van gespreksgroepen naar opleiding de gesprekken vergemakkelijkt). De groepen kenden verder een variatie in leeftijd, geslacht en beroepsgroep. Voor [hoofdstuk 2](#) maken we daarnaast gebruik van focusgroepen die Verian / MARE hield op 12 en 14 september 2023, in Rotterdam en Venlo. Ook in deze groepen gingen de gesprekken over de manier waarop mensen aankijken tegen hun eigen leven en tegen het land als geheel. Deze groepen waren ingedeeld op basis van opvattingen over Nederland. We voerden drie gesprekken met mensen die daarover overwegend somber zijn en een gesprek met mensen die overwegend optimistisch zijn over de stand en richting van het land. In totaal spraken we met 32 mensen. De deelnemers voor al deze groepen zijn geselecteerd uit het NIPO-panel van Verian. Voor een meer uitgebreid verslag van de gevolgde werkwijze en de uitkomsten van de groepsgesprekken zie Judith ter Berg en Shari Kok, *Kwalitatieve verkenning onder burgers Verkenningsthema: De tegenstelling tussen een positiever oordeel over het eigen leven versus een negatiever oordeel over de kant die het met Nederland opgaat*, Mare, oktober 2023; Judith ter Berg en Katja Schuurman, *Kwalitatieve verkenning onder burgers. Verkenningsthema: De relatie tussen het oordeel over het eigen leven versus het oordeel over de kant die Nederland opgaat*, MARE, februari 2024 (beide te raadplegen via de website van het SCP).

Weergave percentages en gemiddelden en toetsing verschillen

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we, tenzij anders vermeld, een significantieniveau van $p < 0,01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Aharouay, L. (2020). 'Ook hogeropgeleiden zijn nu onzeker', in: *NRC Handelsblad*, 12 mei 2020.
- Ahmed, S. (2021). *Complaint!*. Duke University Press.
- Anastasio, P.A., K.C. Rose en J. Chapman (1999). Can the media create public opinion? A social-identity approach. In: *Current Directions in Psychological Science*, jg. 8, nr. 5, p. 152-155.
- Anciaux, A. (2019). 'On holidays, I forget everything... even my ecological footprint': sustainable tourism through daily practices or compartmentalisation as a keyword?. In: *Sustainability*, jg. 11, nr. 17, p. 1-19.
- Bakshy, E., S. Messing en L.A. Adamic (2015). Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. In: *Science*, 348(6239), p. 1130-1132.
- Baumeister, R.F., E. Bratslavsky, C. Finkenauer en K.D. Vohs (2001). Bad is stronger than good. In: *Rev. Gen. Psychol.*, nr. 5, p. 323-370.
- Berg, J. ter en K. Schuurman (2024). *Kwalitatieve verkenning onder burgers. Verkenningsthema: De relatie tussen het oordeel over het eigen leven versus het oordeel over de kant die Nederland opgaat*. Amsterdam: MARE (te raadplegen via de website van het SCP).
- Boelhouwer, J. en F. Vonk (2019). Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven (hoofdstuk 12). In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.) *De Sociale Staat van Nederland* (p. 305-344). Den Haag: SCP.
- Bos, K. van den (2023). *Elkaar eerlijk behandelen. Wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn*. Den Haag: Boom juridisch.
- Burke, P. (1977). Tradition and experience: the idea of decline from Bruni to Gibbon. In: G.W. Bowersock, J. Clive en S.R. Graubard (Ed.), *Edward Gibbon and the Decline and fall of the Roman Empire* (p. 87-102). Harvard University Press.
- Buzzetto-More, N. (2013). Social media and prosumerism. In: *Proceedings of the Informing Science and Information Technology Education Conference*, jg. 10, p. 67-80.
- Cappella, J.N. en K. Jamieson (1997). *Spiral of Cynicism: The Press and the Public Good*. Oxford: Oxford University Press.
- Caprara, G.V., N. Eisenberg en G. Alessandri (2017). Positivity: The dispositional basis of happiness. In: *Journal of Happiness Studies*, jg. 18, p. 353-371.
- CBS (2015). *Welzijn in Nederland 2015*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cinelli, M., G. De Francisci Morales, A. Galeazzi, W. Quattrociocchi en M. Starnini (2021). The echo chamber effect on social media. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, jg. 118, nr. 9, p. 1-8.
- Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en Christenunie (2007). *Samen werken, samen leven*. Den Haag. Zie het [coalitieakkoord](#) (laatst geraadpleegd op 28 maart 2024).
- Coenders, M. & J. Dagevos (2024). Asiel en migratie (hoofdstuk 7). In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 110-129). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Conway, M.A., J.A. Singer en A. Tagini (2004). The self and autobiographical memory: Correspondence and coherence. In: *Social Cognition*, jg. 22, p. 491-529.
- Daalen, R. van (2019). 'Veenbrand' – Met mij gaat het goed, maar hoe lang nog?. Via Sociale Vraagstukken, www.socialevraagstukken.nl/recensie/veenbrand-met-mij-gaat-het-goed-maar-hoe-lang-nog (laatst geraadpleegd op 23 februari 2024) (recensie).
- Dekker, P. (2009). *Crisis in aantocht? Eerste verdiepende studie van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2018). *Lastige kwesties. Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder (2013). Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland. In: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht* (p. 61-171). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Eggink, E. en M. de Klerk (2024). Zorg en ondersteuning (hoofdstuk 8). In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 130-145). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eid, M. en E. Diener (2001). Norms for experiencing emotions in different cultures: inter- and intranational differences. In: *Journal of personality and social psychology*, jg. 81, nr. 5, p. 869.
- Elchardus, M. (2011). Classical republicanism and the contemporary voter: An empirical cultural sociology of the relationship between the private realm and the public sphere. In: *Poetics*, jg. 39, nr. 5, p. 407-425.
- Entman, R.M. (2007). Framing bias: Media in the distribution of power. In: *Journal of communication*, jg. 57, nr. 1, p. 163-173.
- Fay, A.J., A.H. Jordan en J. Ehrlinger (2012). How social norms promote misleading social feedback and inaccurate self assessment. In: *Social and Personality Psychology Compass*, jg. 6, nr. 2, p. 206-216.
- Geurkink, B. en E. Miltenburg (2023). *Somber over de Samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Geurkink, B., E. Miltenburg en J. den Ridder (2023). *Burgerperspectieven 2023 – Extra verkiezingsbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Geurkink, B. en L. van Noije (2024). Oordelen over overheidsfunctioneren als verklaring voor groepsverschillen in vertrouwen (hoofdstuk 10). In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 161-175). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Giessen, P. (2013). *De weg van de meeste weerstand. Pleidooi voor de betrokken burger*. Amsterdam: Cossee.
- De Groene Amsterdammer (2009). Vooraf. In: *De Groene Amsterdammer*, jaar 131, week 51.
- Haan, M. de (2023). Hoe de PVV met een eindsprint de verkiezingen won: anti-migratiestem gaf de doorslag. In: NRC van 21 december 2023.
- Halkier, B. (2013). Routinisation or reflexivity? Consumers and normative claims for environmental consideration. In: J. Groncow en A. Warde (Ed.), *Ordinary consumption* (p. 25-44). London: Routledge.
- Healy, A.J., M. Persson en E. Snowberg (2017). Digging into the pocketbook: Evidence on economic voting from income registry data matched to a voter survey. In: *American Political Science Review*, jg. 111, nr. 4, p. 771-785.
- Hoeven, R. van der (2021). Coronageluk. *De Groene Amsterdammer*, 25 maart 2021.
- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jacobs, L., A. Damstra, M. Boukes en K. De Swert (2018). Back to reality: The complex relationship between patterns in immigration news coverage and real-world developments in Dutch and Flemish newspapers (1999-2015). *Mass Communication and Society*, jg. 21, nr. 4, p. 473-497.
- Kiewiet, D.R. en M.S. Lewis-Beck (2011). No man is an island: self-interest, the public interest, and sociotropic voting. In: *Critical Review*, jg. 23, nr. 3, p. 303-319.
- Kluizenaar, Y. de, A. van de Heide en J. Iedema (2024). Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgave (hoofdstuk 6). In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 96-109). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Lawrence, R. & D. Mueller (2003). School Shootings and the Man-Bites-Dog Criterion of Newsworthiness. In: *Youth Violence and Juvenile Justice*, jg. 1, nr. 4, p. 330-345.
- Layard, R. en J.E. De Neve (2023). *Wellbeing*. Cambridge University Press.
- Lubbers, M., K. Jacobs, N. Spierings en R. de Voogd (2023). Ook de 'nieuwe' PVV-stemmer stemde vooral tegen migratie en uit politiek protest, op: Stuk Rood Vlees, via: <https://stukroodvlees.nl/ook-de-nieuwe-pvv-stemmer-stemde-vooral-tegen-migratie-en-uit-politiek-protest/> (laatst geraadpleegd op 7 maart 2024).
- McCombs, M. en S. Valenzuela (2020). *Setting the agenda: Mass media and public opinion*. John Wiley & Sons.
- McGregor, S.C. (2019). Social media as public opinion: How journalists use social media to represent public opinion. In: *Journalism*, jg. 20, nr. 8, p. 1070-1086.
- McNair, B. (2009). *An introduction to political communication* (5th ed.). New York, NY: Routledge.
- McNaughton Cassill, M.E. en T. Smith (2002). My world is ok, but yours is not: television news, the optimism gap, and stress. In: *Stress and health*, jg. 18, nr. 1, p. 27-33.
- Meer, T.G. van der, A.C. Kroon, P. Verhoeven en J. Jonkman (2019). Mediatization and the disproportionate attention to negative news: The case of airplane crashes. In: *Journalism Studies*, jg. 20, nr. 6, p. 783-803.
- Meer, T.G. van der, M. Hameleers en A.C. Kroon (2020). Crafting our own biased media diets: The effects of confirmation, source, and negativity bias on selective attendance to online news. In: *Mass Communication and Society*, jg. 23, nr. 6, p. 937-967.
- Mulligen, P.H. van (2020). *Met ons gaat het nog altijd goed: 8 sombere mythes over Nederland ontrafeld*. Amsterdam: Prometheus.
- Mutz, D.C. (1998). *Impersonal influence: How perceptions of mass collectives affect political attitudes*. Cambridge University Press.
- Noije, L. van en J. den Ridder (2024). *Burgers over democratie en rechtsstaat. Kennisnotitie voor de Staatscommissie rechtsstaat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Peeters, G. (1971). The positive negative asymmetry: On cognitive consistency and positivity bias. In: *European Journal of Social Psychology*, jg. 1, nr. 4, p. 455-474.
- Ponocny, I., Ch. Weismayer, B. Stross en S.G. Dressler (2016). Are most people happy? Exploring the meaning of subjective well-being ratings. In: *Journal of Happiness Studies*, jg. 17, nr. 6, p. 2635-2653.
- Porte, E.J. de la (2023). *Verlichte verhalen: De omgang met het verleden in de Nederlandse Verlichting*. Amsterdam University Press.
- Putters, K. (2019). *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende Samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Renn, Ortwin, William J. Burns, Jeanne X. Kasperson, Roger E. Kasperson en Paul Slovic (1992). The Social Amplification of Risk: Theoretical Foundations and Empirical Applications. In: *Journal of Social Issues*, jg. 48, nr. 4, p. 137-160.
- Rhodes-Purdy, M., R. Navarre en S. Utych (2023). *The Age of Discontent*. Cambridge University Press.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Robinson, P. (2008). The role of media and public opinion. In: S. Smith, A. Hadfield en T. Dunne (red.), *Foreign policy: theories, actors, cases* (p. 137-154). Oxford University Press.
- Schnabel, P. (2018). *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht. Het gevoel van Nederland*. Amsterdam: Prometheus.
- Segers, M. (2021). Een politiek van gevolgen. *De Groene Amsterdammer*, 17 november 2021.
- Sharot, T. (2011). The optimism bias. In: *Current biology*, jg. 21, nr. 23, p. R941-R945.
- Sommer, M. (2009). 'Nederlander heeft instincten op orde'. In: *de Volkskrant*, 1 december 2009.
- Soroka, S., P. Fournier en L. Nir (2019). Cross-national evidence of a negativity bias in psychophysiological reactions to news. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, jg. 116, nr. 38, p. 18888-18892.
- Steenvoorden, E. (2009). De publieke stemming in 2008. In: P. Dekker (red.), *Crisis in aantocht? Eerste verdiepende studie van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 19-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tiemeijer, W.L. (2006). *Het geheim van de burger: over staat en opinieonderzoek*. Amsterdam: Aksant.

- Tiemeijer, W.L. en A.-G. Keizer (2023). *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle. Een conceptuele en empirische analyse*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Trussler, M. en S. Soroka (2014). Consumer demand for cynical and negative news frames. In: *International Journal of Press/Politics*, jg. 19, nr. 3, p. 360-379.
- Tweede Kamer (2023). Opdracht aan de informateur van 14 december 2023. *Handelingen II*, 36.471, nr. 15 ([bijlage bij brief](#)).
- Veenhoven, R. (2012). Sturen op geluk: is dat mogelijk en wenselijk? In: C. van Campen, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn en L. Bolier (red.), *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen* (p. 34-47). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L., J. Broere en J.D. Vlasblom (2024). Sociale samenhang (hoofdstuk 4). In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 964-80). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vonk, F. en R. Schellingerhout (2024). Welbevinden en gezondheid (hoofdstuk 2). In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 32-46). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vries, C. de en I. Hoffmann (2020). *The Optimism Gap. Personal Complacency versus Societal Pessimism in European Public Opinion*. Via: eupinions.eu (laatst geraadpleegd op 23 februari 2024).
- Walker, W.R., J.J. Skowronski en C.P. Thompson (2003). Life is pleasant and memory helps keep it that way!. In: *Review of General Psychology*, jg. 7, nr. 2, p. 203-210.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2023a). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*. Den Haag: WRR (rapport nr. 106).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2023b). *Grip. Het maatschappelijke belang van persoonlijke controle*. Den Haag: WRR (rapport nr. 108).
- Whitman, D. (1998). *The Optimism Gap: The I'm Ok--they're Not Syndrome and the Myth of American Decline*. Walker and Company.
- Wilson, A.E. en M. Ross (2003). The identity function of autobiographical memory: Time is on our side. In: *Memory*, jg. 11, nr. 2, p. 137-149.
- Zorell, C. V. en M. Yang (2019). Real-world sustainable citizenship between political consumerism and material practices. In: *Social Sciences*, jg. 8, nr. 11, p. 311.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Xerox | Osage

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, april 2024

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

